

Het kraaien van de haan
Natie en nationalisme in Wallonië sinds 1880

oktober 2005

Maarten Van Ginderachter
Post-doctoraal onderzoeker BOF
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis
Universiteit Gent
Blandijnberg 2
9000 Gent
tel: +32/(0)9/264 40 02
fax: +32/(0)9/264 41 89
e-mail: Maarten.VanGinderachter@UGent.be

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Lijst met afkortingen.....	3
Woord vooraf	4
Het civiele gezicht en de etnische onderbuik van de Waalse natie.....	5
1. Korte theoretische inleiding	11
1.1 Naties en verbeelde gemeenschappen.....	11
1.2 (Banaal) nationalisme	15
1.3 Civiele vs. etnische samenlevingsvormen	16
2. Korte geschiedenis van de Waalse beweging	19
3. Wallonië: civiele of etnische natie?	24
4. Het civiele gezicht van de WB.....	26
4.1 Vrijheid en Democratie.....	26
4.2 Anti-nationalisme.....	27
4.2.1 Walen buiten en <i>Fourons wallons</i>	27
4.2.2 WOII	29
5. Blinde vlekken in het Waalse verleden: collaboratie in Wallonië	32
6. De etnische onderbuik van de WB.....	35
6.1 De Waalse geboortgrond.....	37
6.1.1 Territorium en WB.....	37
6.1.2 Het droit du sol wallon.....	39
6.1.3 Taaleilanden	41
6.1.4 Vlaams imperialisme.....	42
6.2 De objectieve Waalse volksaard	44
6.2.1 Taal.....	45
6.2.2 Bloed en Ras	46
Het Waalse ‘geboorteprobleem’ en de Waalse gastvrijheid	49
6.2.3 Afstamming.....	51
6.2.4 L’âme wallonne en de historische lotsverbintenis	53
Conclusie.....	55
Geraadpleegde literatuur	57
Aangehaalde artikelen uit de <i>Encyclopédie du mouvement wallon</i>	63

Lijst met afkortingen

APC = Annales parlementaires, Chambre des Représentants

EMW = Encyclopédie du mouvement wallon

FDF = Front démocratique des Francophones

NEVB = Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging

VB = Vlaamse beweging

WB = Waalse beweging

Woord vooraf

Het kraaien van de haan. Natie en nationalisme in Wallonië sinds 1880 wordt enkel als internetpublicatie gepubliceerd. Het is de Nederlandse versie van *Le chant du coq. Nation et nationalisme en Wallonie depuis 1880*, dat in de reeks *Jan Dhondt-Cahiers* verscheen bij Academia Press in Gent in 2005.

Het civiele gezicht en de etnische onderbuik van de Waalse natie

“Latine dans sa citoyenneté, la Wallonie a démontré sa capacité d’intégration et de synthèse.”¹ Burgerschap én gastvrijheid, niet toevallig ging Waals minister-president Van Cauwenberghe zijn stem aan het trillen toen hij deze fundamentele Waalse waarden ter sprake bracht in zijn toespraak op de Waalse feesten van 2003. Het waren deze democratische principes, zo betoogde hij, die Wallonië deden kiezen voor het migrantenstemrecht. De goede verstaander begreep onmiddellijk dat *Van Cau* met deze uitspraak, zonder Vlaanderen met zoveel woorden te vernoemen, ‘zijn’ Wallonië afzette tegen het noorden van het land dat zo verkrampt reageerde op de toekenning van stemrecht aan in België verblijvende buitenlanders (van de Vlaamse politieke partijen was slechts een minderheid voorstander). *Van Cau* toonde zich evenwel minder scherp dan zijn socialistische partijgenoot en voorganger aan hoofd van de Waalse regering Robert Collignon. In 1995 - tegen de achtergrond van de oorlogsactualiteit in ex-Joegoeslavië - beweerde die dat er over zijn identiteitsproject voor Wallonië “niet de minste schaduw van een bepaald duister nationalisme [...] hangt. [...] Denk maar aan de schade die anderen hebben veroorzaakt door zich op dit soort (ideologie) te beroepen en, terloops gezegd, niet alleen buiten de grenzen van de Belgische staat.”²

Er kan inderdaad niet genoeg gewaarschuwd worden tegen een ‘eigen volk eerst’-politiek, maar Collignon leek niet alleen het Vlaams Blok/Belang of het Vlaams-nationalisme te viseren. In het publieke discours is er namelijk een vrij brede consensus over dat Franstalig België in het algemeen en Wallonië in het bijzonder *fundamenteel* van Vlaanderen verschillen als ‘verbeelde gemeenschap’ (term van Benedict Anderson).³ Uit onderzoek van Denise Van Dam blijkt bv. dat mensen in leidinggevende functies in Vlaanderen een ‘holistische’ opvatting hebben van hun eigen identiteit (met een sterke klemtoon op de Vlaamse historische wortels, de Nederlandse taal en het onvervreembare Vlaamse grondgebied), terwijl hun Waalse tegenhangers ‘individualistischer’ zijn en creativiteit en tolerantie benadrukken.⁴

Het beeld overheerst dat de Vlaamse natie gevestigd zou zijn op etnisch-culturele principes als taal, afstamming en bloedrecht en dan ook een extremistisch nationalisme gebaard heeft. De Waalse samenleving daarentegen staat open voor alle mensen en draagt het beginsel van de ‘citoyenneté’ hoog in het vaandel. Zij is civiel en voluntaristisch: wie wil, kan louter door een

---

¹ VAN CAUWENBERGHE, *Discours des Fêtes de Wallonie*.

² COLLIGNON, *La Politique de la Wallonie*; in vertaling geciteerd door DESTATTE, *Op zoek naar een Waalse identiteit*, p. 260.

³ Deze studie gaat enkel in op de Waalse beweging, hoewel verschillende elementen uit haar retoriek ook terug te vinden zijn in een breder Franstalig-Belgisch (niet exclusief Waals) discours, wat niet zo vreemd is onder andere omdat de WB ontstaan is als een strijd voor het monopolie van het Frans in de Belgische staat. Het FDF bijvoorbeeld, dat vooral een Brusselse aangelegenheid is, legde een even grote nadruk op vrijheid, anti-nationalisme en het emancipatorische karakter van de Franse taal als de WB, maar doet dat in een Belgisch-nationalistische context.

⁴ VAN DAM, *Blijven we burens in België*.

vrije keuze voor de waarden van de democratie een Waals ‘citoyen’ worden. Daar wordt meestal in een en dezelfde adem aan toegevoegd dat Waals nationalisme niet bestaat. De term is inderdaad controversieel omdat slechts een kleine minderheid van Waalsgezinden een zelfstandige Waalse staat nastreeft en omdat anti-nationalisme tot de kern behoort van het wallingantische zelfbeeld. Waalsgezinden noemen zich bij voorkeur regionalisten en deinzen er zelfs voor terug het woord ‘Waalse natie’ in de mond te nemen. Ze hebben het liever, zo zegt de Brusselse historica Chantal Kesteloot, over “une identité post-nationale”.⁵

In werkelijkheid is de tegenstelling tussen het gesloten Vlaanderen en het open Wallonië niet zo absoluut. Zo zijn er al op het eerste gezicht frappante parallellen tussen de Vlaamse en de Waalse beweging. Beide hebben de neiging zich op te werpen als de enige echte vertegenwoordigers van ‘hun volk’. Ze beschouwen tegelijkertijd de andere taalgroep als een homogeen blok dat door zijn eensgezindheid steeds aan het langste eind trekt. Zoals André Genot, de voorzitter van de *Mouvement populaire wallon*, naar aanleiding van de taalwetten van 1963 schreef: “Pour faire face à la communauté homogène flamande, il faut que les Wallons soient unis.”⁶ Terwijl Vlaamse nationalisten het gemunt hebben op de door *francophonie overheerste Belgische staat*, gaan hun Waalsgezinde tegenhangers te keer tegen *l’état belgo-flamand*. Jean Duvieusart, voorzitter van het *Rassemblement wallon* van 1968 tot 1972, streed naar eigen zeggen “contre tous les partis unitaires qui, sous le nom de Belgique nouvelle, cachent la volonté de maintenir la Belgique sous tutelle flamande.”⁷ En nog in 1999 weet Philippe Destatte, de directeur van het *Institut Jules Destrée*, de - volgens hem - gebrekkige aantrekkingskracht van de Waalse identiteit aan de uitbuiting van “het Waalse volk” door “de Belgische heersende klasse (sinds de jaren dertig gedomineerd door Vlamingen en stilzwijgend gesteund door de Waalse middenklasse)”.⁸

De Waalse beweging heeft zich ook al vroeg een ‘nationale’ symboliek eigen gemaakt. De *Assemblée wallonne*, een officieus Waals parlement opgericht in 1912, koos in 1913 *le coq wallon* als embleem (het Latijnse gallus betekent zowel haan als Galliër), *Wallon toujours en Liberté* als devies, en de laatste zondag van september als feestdag (de verdrijving van de ‘Hollanders’ uit het park van Brussel tijdens de Belgische revolutie door ‘Waalse’ vrijwilligers).⁹ Met de keuze van een volkslied had de *Assemblée* meer problemen vanwege de regionale connotaties van populaire Waalse liederen als *Valeureux Liégeois* en *Pays de Charleroi*. Pas in 1998 besliste het Waalse

---

⁵ KESTELOOT, *Etre ou vouloir être*, p. 181.

⁶ Geciteerd door DELFORGE, Congrès d’action wallonne (Namur, 23 mars 1963), *EMW*, p. 336.

⁷ DELFORGE, *Rassemblement wallon*, *EMW*, p. 1347.

⁸ DESTATTE, Op zoek naar een Waalse identiteit, p. 256.

⁹ Zie over de Waalse feestdag CARLIER, *La Wallonie à la recherche d’une fête nationale*.

parlement bij decreet dat het in 1898 door Henri Delcourt gecomponeerde *Le chant des Wallons* de nationale Waalse hymne werd.¹⁰

Ook de IJzerbedevaart heeft een wallingantische tegenhanger met de manifestaties in Waterloo en Jemappes. Vanaf 1900 herdachten Waalsgezinden in Waterloo de Waalse soldaten die in het napoleontische leger gesneuveld waren. In 1904 werd op het slagveld het herdenkingsmonument van de *Aigle blessé* opgetrokken, waar vanaf 1928 een Waalse, rattachistische *pèlerinage* werd gehouden.¹¹ De slag van Jemappes vond plaats in 1792, toen het Franse leger een overwinning boekte op de Oostenrijkers waardoor de Zuidelijke Nederlanden bij de republiek werden ingelijfd. In 1911 werd in Jemappes een herdenkingsmonument onthuld: een granieten obelisk van 16 meter met op de top een kraaiende haan. Tijdens het interbellum werd het de plaats van verscheidene Waalsgezinde manifestaties, maar het werd nooit zo populair als de bedevaart naar Waterloo.¹²

De WB heeft zich, net zoals de VB, rijkelijk gelaafd aan de bron van de Belgische nationale identiteit. Beide zijn immers ontstaan binnen een Belgisch-nationalistisch kader. Met minieme aanpassingen hebben zij *klassiekers* uit de Belgische geschiedenis geplukt en die een Vlaams of Waals tintje gegeven. De slag der Gulden Sporen bijvoorbeeld was na het ontstaan van België een bij uitstek Belgische mythe en zou pas later door de Vlaamse beweging voor Vlaanderen alleen geclaimd worden.¹³ De WB leende op eenzelfde manier onder andere de episode van de 600 Franchimontezen¹⁴ en de trots om de industriële ontwikkeling: het Waalse staal en de Waalse steenkool als motoren van de industriële revolutie in continentaal Europa. Rokende fabrieksschoorstenen zijn een topos in de visuele beeldtaal van de WB.

De gelijkenissen tussen de Vlaamse en de Waalse beweging gaan mijns inziens echter nog verder. Wallinganten hebben dezelfde bouwstenen gebruikt bij de constructie van hun natie als flaminganten. In dit essay wil ik aantonen dat er een niet te onderschatten stroming is binnen de Waalse beweging die een etnisch discours hanteerde (of dat nog doet), dat nauwelijks verschilt van de Vlaams-nationalistische retoriek, en dat Wallonië wordt verbeeld op een manier die velen uitsluitend met een Vlaamse, etnische natie associëren. Het is allerminst mijn bedoeling te allen prijze een nationalistisch etiket op de WB te willen kleven. Waar het om draait, is dat er geen *fundamenteel, compleet tot tegengestelde gemeenschapsopvattingen te herleiden* onderscheid is tussen de etnische Vlaamse natie en de civiele Waalse samenleving. Het heeft geen zin een

---

¹⁰ DELFORGE, *Chant des Wallons*, *EMW*, pp. 255-258.

¹¹ JAMINON, *Waterloo*, *EMW*, pp. 1663-1666.

¹² COLIGNON et DELFORGE, *Jemappes*, *EMW*, pp. 868-870.

¹³ TOLLEBEEK, *De Guldensporenslag*.

¹⁴ ROTTIERS, *De eer van de zeshonderd Franchimontezen*, p. 67.

terminologisch onderscheid te maken tussen twee fenomenen (bv. Vlaams nationalisme – Waals regionalisme) die op essentiële punten gelijke verschijningsvormen aannemen.

Wie er, zoals ik, van uitgaat dat er geen zuiver etnische of zuiver civiele naties bestaan, maar enkel mengvormen, kan er niet aan voorbij dat er graduele verschillen kunnen zijn. Sommige nationale bewegingen zijn etnischer dan andere en andere dan weer civielier dan sommige. Is de WB etnischer of civielier dan de VB ? Moeilijke vraag, vooral omdat de civiele componenten van de VB nog niet echt onderzocht zijn en omdat de terminologie sterk normatief is. Ik pleit ervoor ‘etnisch’ niet als slechter of beter te beschouwen dan ‘civiel’ en vice versa. Het is niet omdat een nationalisme etnisch is dat het xenofob en discriminatoir zou zijn of dat een civiel nationalisme steeds vooruitstrevend en inclusief is. Anthony D. Smith geeft het klassieke voorbeeld van de behandeling van de Joden door de Franse republiek. Frankrijk, de civiele natie bij uitstek, was niet bereid groepsrechten toe te kennen aan de Joden.

“Civic nationalism’s failure to endorse minority rights may be consonant with liberal individualism and individual human rights, but only by conveniently overlooking the group rights accorded to the majority (host) nation. These rights or duties included the necessity for citizens to learn and conduct affairs in the dominant (French) language, to learn and recite the majority (French) history and literature, to observe French customs, to recognize French political symbols and institutions, and so on. For the Jews, this meant splitting their unitary self-concept and their ethno-religious community into a religious confession and an ethnic affiliation, stripping them of the latter, and assimilating them into the host nation – a procedure applied by liberal civic nationalism to minorities in many national states to this day. Civic nationalism, then, is very far from accomodating the group claims of different cultures.”¹⁵

De Waalse beweging trad pas na WOII echt uit de coulissen van het Belgische politieke toneel en kon maar zelden de rol van prima donna opeisen.¹⁶ Zowel ten noorden als ten zuiden van de taalgrens is men geneigd te denken dat de Waalse beweging in het huidige politieke landschap weinig voorstelt. De Parti Socialiste, de vaandeldrager van het wallingantisme in de jaren 1980, lijkt haar regionalisten onder impuls van haar vaak als belgicistisch bestempelde voorzitter Elio di Rupo het zwijgen opgelegd te hebben. Toch meen ik dat deze studie een bredere relevantie heeft dan de Waalse beweging an sich. Sinds de oprichting van de gemeenschappen en de gewesten in 1980 en de daaropvolgende bevoegdheidsoverdrachten, lijken de traditionele Waalse én Vlaamse beweging hun programma gerealiseerd te hebben en overbodig te zijn geworden. Hun ‘taak’ is echter grotendeels overgenomen door het regionale overheidsapparaat. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Vlaamse en Waalse overheid bij de realisatie van hun gemeenschapsproject en de constructie

---

¹⁵ SMITH, Anthony D., *Nationalism. Theory, ideology, history*, Cambridge, Polity, 2001, p. 41.

¹⁶ Hoewel ik soms spreek over dé Waalse beweging of dé Waalse overheid, wil ik zeker geen afbreuk doen aan de diversiteit onder Waalsgezinden. De Waalse beweging herbergt verschillende stromingen die door de jaren heen in verschillende machtsconstellaties tegenover elkaar stonden. Er waren bijvoorbeeld zuiver op Wallonië geconcentreerde groepen, francofiele Belgische nationalistinnen die de band tussen Wallonië en Brussel benadrukten als de levensverzekering van België en rattachisten die gedreven werden door hun bewondering voor de Franse republiek.

van hun identiteit teruggrijpen naar gemeenplaatsen en mythen uit de bewegingen die ten grondslag liggen aan hun bestaan. Belangrijke actoren in het politieke veld zijn zich trouwens bewust van die band tussen beweging en overheid. Jean-Claude Van Cauwenberghe maakte dit overduidelijk in zijn toespraak bij de voorstelling van het tweede deel van de *Encyclopédie du mouvement wallon* op 9 januari 2001: “Maintenant que le pouvoir wallon existe – grâce au combat mené sans relâche par le Mouvement wallon et ses acteurs - il nous appartient de rester en fidèles à ceux qui ont souhaité son existence.”¹⁷

Als afsluiting van deze inleiding een woordje over de bronnen waarop deze studie steunt. Uit de bestaande literatuur heb ik rijkelijk citaten geput van actoren binnen de WB, maar de *Encyclopédie du mouvement wallon* vormt de ruggengraat van mijn betoog omdat zij een vrij exhaustief overzicht biedt van een goede eeuw WB. De drie delen van de EMW verschenen tussen 2000 en 2001 en stonden onder redactie van Philippe Destatte (directeur van het *Institut Jules Destrée*), Paul Delforge (directeur van het in 1986 binnen datzelfde instituut opgerichte *Centre d'histoire de la Wallonie et du mouvement wallon*) en Micheline Libon (professor emerita van de UCL en vice-voorzitster van het bureau van het *Institut*). Het initiatief tot publicatie ging uit van het *Institut Jules Destrée*, het belangrijkste onderzoeksinstituut van de WB. De wetenschappelijke omkadering kwam van de Franstalige universiteiten van België en de financiële steun van het Waals gewest, de Franse gemeenschap en de nationale overheid. De encyclopedie bevat in totaal een 6000-tal ingangen, verdeeld over een kleine 1800 bladzijden, gaande van Abraham Joseph tot Zumkir André. Alle personen, verenigingen en tijdschriften waaraan een lemma gewijd is, hebben tussen 1880 en 1980 op een of andere manier bijgedragen tot “l’affirmation politique de la Wallonie, de manière tangible, de près ou de loin”, zoals Paul Delforge het selectiecriteria voor opname in de encyclopedie omschrijft.¹⁸ Een zestigtal medewerkers schreef de artikelen. De meest productieve auteur was Delforge die er op zijn eentje ongeveer 1730 voor zijn rekening nam en 138 in co-auteurschap, hij had dus een hand in ongeveer een derde van alle lemma’s.

Enerzijds is mijn analyse gebaseerd op de uitlatingen van de historische actoren in ‘de Waalse strijd’, anderzijds beargumenteer ik mijn standpunten ook met citaten uit de wetenschappelijke literatuur over de WB. Soms is de scheidingslijn tussen actoren en onderzoekers immers moeilijk te trekken. Om maar 1 voorbeeld te geven, het profiel van de EMW is nogal dubbelzinnig: enerzijds is het een wetenschappelijk naslagwerk waar alle Franstalige universiteiten van België aan hebben meegewerkt, anderzijds is het een synthese van het actuele ideeëngoed van de Waalse beweging. Immers, het *Institut Destrée* gaat er prat op “le lieu de formation des cadres

---

¹⁷ VAN CAUWENBERGHE, *Discours*.

¹⁸ DELFORGE, *Encyclopédie du mouvement wallon. Définitions et méthodologie, EMW*, p. 11.

du mouvement wallon” te zijn¹⁹ en heeft een bevoorrechte band met de Waalse overheid. Jean-Claude van Cauwenberghe vatte het mooi samen toen hij bij de voorstelling van het tweede deel van de encyclopedie stelde dat de EMW niet enkel het wetenschappelijk onderzoek moest aanzwengelen, maar ook “la prise de conscience wallonne” moest stimuleren.²⁰ (Gelijkaardige redenen speelden natuurlijk mee toen de Vlaamse overheid de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging* subsidieerde.) Nu is er op zich niets tegen engagement in de geschiedschrijving, maar de tegenstelling die de EMW schetst tussen een vooruitstrevend Wallonië en een vrijheidsbeknottend Vlaanderen is overdreven.

Voor we onze steven naar Wallonië kunnen wenden, moeten we ter oriëntering even een blik op de kaart van het internationale natie- en nationalismeonderzoek werpen.

---

¹⁹ DESTATTE, Institut Jules Destrée, *EMW*, p. 854.

²⁰ VAN CAUWENBERGHE, *Discours*.

1. Korte theoretische inleiding

1.1 Naties en verbeelde gemeenschappen

Wat is een natie? Hoewel er heel wat definities in omloop zijn, zijn de auteurs van de grote syntheseswerken en de editors van toonaangevende readers het erover eens dat het subjectivisme en het constructivisme momenteel de bovenhand hebben in de internationale literatuur.²¹ Terwijl voor objectivisten tastbare kenmerken als taal, godsdienst, fysionomische eigenschappen, zeden, een gemeenschappelijke voorgeschiedenis, enz. de rode draad zijn in natievormingprocessen, kennen subjectivisten voorrang toe aan subjectieve elementen. Het gevoel of de wil om tot een groep te behoren geeft de doorslag: wanneer mensen (willen) geloven dat ze een natie vormen, bestaat die natie, ongeacht hun objectieve verschillen - hoewel ze er overtuigd van kunnen zijn dat ze een aantal duidelijk herkenbare, objectieve eigenschappen delen. In zijn uiterste vorm wordt het subjectivisme een deconstructivistische, post-moderne natie-opvatting: de natie is een louter talige constructie zonder enige verankering in de werkelijkheid, nationale identiteit een vals bewustzijn dat letterlijk op niets berust.

Voor constructivisten spruiten naties voort uit de menselijke geest en handelingen, en uit discursieve praktijken. Naties zijn in hun ogen een ordening die mensen opdringen aan hun leefwereld en niet omgekeerd. Essentialisten daarentegen gaan ervan uit dat naties een 'natuurlijke' indeling van de wereldbevolking vormen, terwijl ze volgens primordialisten op zich niet 'gegeven' zijn, maar door eeuwenlange evolutie wel een dominante vorm van menselijk samenleven zijn geworden.

In theoretische discussies worden vaak twee uitgesproken types van onderzoekers tegenover elkaar geplaatst: enerzijds constructivisten die geloven in het moderne en subjectieve karakter van door elites gecreëerde naties en anderzijds primordialisten die uitgaan van het objectieve en pre-moderne karakter van vanuit het volk ontstane naties. In de praktijk van het onderzoek is die tegenstelling echter heel wat minder uitgesproken. Zo heeft Motyl terecht opgemerkt: "Only as monoliths must primordialism involve undifferentiated notions of immutability, objectiveness, timelessness, and naturalness, and constructivism, its polar opposite, must involve similarly undifferentiated notions of mutability, subjectiveness, temporal boundedness, and artificiality."²²

---

²¹ Zie onder meer SMITH, *Nationalism and modernism*; ÖZKIRIMLI, *Theories Of Nationalism*; ELEY and SUNY, *Becoming national*.

De Amerikaanse politicoloog Alexander Motyl relateert de dominantie van het constructivistische paradigma. 'Primordialisme' is "an academically unacceptable term", maar het concept wordt daarom in de praktijk van het onderzoek niet minder gehanteerd. (MOTYL, *Revolutions*, p. 96).

²² MOTYL, *Revolutions*, p. 83.

Een van de invloedrijkste auteurs van de subjectivistische en constructivistische strekking is ongetwijfeld Benedict Anderson, met zijn klassiek geworden studie *Imagined communities* uit 1983. Anderson geeft, zoals genoegzaam bekend, een antropologische definitie van de natie als “an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.” Ze is *verbeeld* (imagined) omdat de leden van een natie elkaar niet persoonlijk hoeven te kennen om het gevoel te hebben tot dezelfde gemeenschap te behoren. Hierin gelijken naties op alle samenlevingseenheden die groter zijn dan dorpsgemeenschappen waar iedereen elkaar persoonlijk kent. De natie wordt verbeeld als *begrensd* (limited) omdat zelfs de grootste naties eindige, zij het elastische, grenzen hebben: geen enkele natie zegt van zichzelf dat ze de hele mensheid omvat; en als *soeverein* omdat ze autonoom over haar lot wil kunnen beslissen, bij voorkeur in een eigen natie-staat. Tenslotte ziet de natie zichzelf als een *gemeenschap* van gelijken, ongeacht de objectieve verschillen tussen haar leden.

Volgens Anderson ontwikkelde deze specifieke gemeenschapsvorm zich in de 18de eeuw in Zuid-Amerika, bij wat hij “Creole pioneers” noemt, in de nationale bevrijdingsstrijd van de kolonies. Het fenomeen breidde zich hierna uit naar Noord-Amerika en stak vervolgens de oceaan over naar Europa.²³ Het ontstaan van naties was het ultieme gevolg van de ontwikkeling van het “print-capitalism”, de op kapitalistische leest geschoeide boekdrukkunst. Die zorgde op termijn voor bredere communicatiemogelijkheden, standaardisering van de taal en het ontstaan van staatstalen; stuk voor stuk factoren in de opkomst van de natie.²⁴

De term ‘imagined communities’ heeft aanleiding gegeven tot begripsverwarring.²⁵ ‘Imagined’ heeft in het Engels minstens twee betekenissen: 1) to conceive of, 2) to form delusory ideas about, to invent.²⁶ Volgens de eerste betekenis, zijn ‘imagined communities’ groepen van mensen die elkaar nog nooit ontmoet hoeven te hebben om te geloven in hun groepsverbondenheid. In het Nederlands zijn dit ‘verbeelde gemeenschappen’. Volgens de tweede betekenis zijn het fictieve (imaginary) gemeenschappen die niet in de realiteit bestaan en ontsproten zijn aan het brein van nationalistische ideologen die er louter hun eigen belangen mee verdedigen, daarin bijgestaan door historici, sociologen en politicologen die hun waanbeelden op de werkelijkheid projecteren. In het Nederlands noemen we dat ‘ingebeelde gemeenschappen’.

Onderzoekers die ‘imagined communities’ in deze tweede betekenis hanteren, wordt vaak verweten dat ze Andersons definitie geweld aandoen. Hoewel Anderson erop hamerde dat we ‘invention’ in deze context niet moeten associëren met ‘fabrication’ en ‘falsity’, maar met

---

²³ Dat de natie ontstond in de Nieuwe wereld en niet in het Oude Europa is een van de origineelste elementen uit Andersons analyse.

²⁴ ANDERSON, *Imagined communities*, pp. 37-46.

²⁵ Smith, *Nationalism and modernism*, 137.

²⁶ *New Webster's dictionary and thesaurus of the English language* (Danbury, 1995 [1972]).

‘imagining’ and ‘creation’, is hij volgens Brendan O’Leary, politicoloog aan de London School of Economics en biograaf van Ernst Gellner, niet helemaal vrij te pleiten van opzettelijke ambiguïteit. O’Leary meent dat Anderson waarschijnlijk maar al te goed wist dat zijn term twee levens kon gaan leiden en dat hij ‘imagined communities’ als een opzettelijke woordspeling gebruikte “to have it both ways”.²⁷ Aan de ene kant kon Anderson er moeilijk onderuit dat grote groepen mensen in naam van de natie reële daden stellen, aan de andere kant zat zijn denken, zo argumenteert O’Leary, nog sterk verankerd in het marxistische adagio dat nationale identiteit een vals bewustzijn is, door kapitalisten gecreëerd om het klassegevoel van arbeiders te ondermijnen. Het resultaat van de begripsverwarring is volgens A.D. Smith dat “the ontological status of the nation as a real community grounded in the historical and social life of cultural collectivities” ondermijnd werd.²⁸

Hoewel Andersons definitie nog steeds hout snijdt, is er in de afgelopen twintig jaar terechte kritiek op geformuleerd en heeft men vanuit de empirie voorgesteld er bepaalde elementen aan toe te voegen. Met name het belang van territorium en van horizontale verbondenheid dienen benadrukt te worden.

De natie-idee vooronderstelt het bestaan van scherpe grenzen tussen duidelijke afbakenbare naties. Premoderne samenlevingen bestonden - zoals Jan Penrose, geografe aan de Universiteit van Edinburgh, schrijft - uit kleine territorium- en bevolkingseenheden zoals verwantschapsgroepen, stammen, dorpen, diocesen, gilden, steden, enz. Deze kleine eenheden waren verankerd in grotere, maar “membership in these larger units was *indirect* because it was based on belonging to some lower-order component of the hierarchy”. Dit veranderde bij de overgang naar de nieuwste tijden: “territory was transformed from a geographical expression of cultural identity into *the* fundamental basis for defining group and individual identities. Instead of expressing one dimension of who a person was, territory became the primary and overriding factor in defining the person”.²⁹ Territoriale integriteit en territoriale soevereiniteit werden een centrale pijler van het zelfbeeld van naties. In de loop van de 18de eeuw werd elke natie onherroepelijk gekoppeld aan een territorium. Beide waren, zowel afzonderlijk als in hun koppeling, onschendbaar, één en ondeelbaar. Natie en grondgebied gingen een bijna mystiek huwelijk aan. De geboortegrond werd immanente eigenschappen toegedicht die sinds oudsher de bewoners van dat territorium/de leden van die natie van bepaalde kwaliteiten doordrongen. Mensen groeiden als het ware uit hun geboortegrond. Volkskenmerken werden dan ook rechtstreeks afgeleid uit de geografie van het land: Schotten bijvoorbeeld waren woest, stug en gesloten net als de Highlands. Het territorium werd een waarde

---

²⁷ Brendan O’Leary bracht deze mening naar voren op de International conference on national identities and national movements in European history, in Leuven-Gent (15-16 maart 2002).

²⁸ Smith, *Nationalism and modernism*, 142.

op zich met eigen rechten die gerespecteerd dienden te worden. De territoriale grenzen werden als zodanig vanzelfsprekend beschouwd dat men zich niet meer kon voorstellen dat ze er ooit *niet* waren. Zo geloofden de Britten dat de geografische vorm en de plaats op de wereldkaart van Groot-Brittannië door God zelf geordonneerd was, hoewel de Britse grenzen pas vanaf 1707 vastlagen.³⁰ In de loop van de 19de eeuw werd ook taal aan de territoriale cocktail toegevoegd: volk, grond en taal gingen een onlosmakelijke eenheid vormen.

Al deze territoriale kenmerken zijn een duidelijk verschil met ‘pre-moderne etnieën’. A.D. Smith bijvoorbeeld is het ermee eens dat “a clearly delimited territory or ‘homeland’” een van de kernelementen is die moderne naties onderscheidt van ‘Ancien Regime-naties’.³¹ In Frankrijk bijvoorbeeld was de idee van territoriale souvereiniteit tot diep in de 18de eeuw zwak ontwikkeld.³² Laat-middeleeuwse en vroeg-moderne teksten over het vaderland uit de Lage Landen alludeerden wel op de geboortegrond³³, maar de link naar een ondubbelzinnig afgebakend territorium waarin men soeverein was, ontbrak. Wat nu precies de XVII provincieën waren die Karel V samenbracht, daarover waren tijdgenoten het bijvoorbeeld niet eens. In sommige opsommingen werden Antwerpen en Zutphen vervangen door Rijsel, Doornik of Valenciennes.³⁴ Na de scheiding van de Nederlanden bleven cartografen trouwens tot in de 17de eeuw kaarten maken waarop ze de XVII Provincieën aanduiden.³⁵ Dat de koppeling volk-grondgebied in het Ancien Regime niet absoluut was, blijkt ook uit het feit dat gebieden zomaar van eigenaar wisselden door dynastieke huwelijken zonder noemenswaardige ‘identiteitscrisissen’ voor de ‘volkeren’ die er leefden.³⁶ In het moderne tijdperk van naties en nationalisme is het onvoorstelbaar geworden dat er door een huwelijk van de troonopvolgers van bijvoorbeeld Spanje en Nederland 1 rijk zou ontstaan. De twee naties zouden protesteren.

De tweede aanvulling op Andersons definitie gaat over de natie als een horizontale gemeenschap van voorvaderlijk verwante gelijkgezinden. De natie veronderstelt een loyauteit die (althans in de ogen van de overtuigde leden van die natie) dwars door alle standen en klassen snijdt. Dit is een groot verschil met het Ancien Regime. Jakob Vogel heeft hierom onderzoekers als Adrian Hastings bekritiseerd die al te snel een rechtsreeks verband leggen tussen middeleeuwse samenlevingsvormen en moderne naties. Vogel wijst op “the restricted social scope of the pre-modern concept of the nation. The pre-modern ideas of the nation involved only the ruling class,

---

²⁹ PENROSE, *Nations*, p. 283 (oorspronkelijke nadruk).

³⁰ COLLEY, *Britons*, p. 18.

³¹ SMITH, *Nationalism and modernism*, p. 196.

³² SAHLINS, *National frontiers*, geciteerd door Colley, *Britons*, p. 17. Ook Goswami wijst op het belang van territorialiteit: GOSWAMI, *Rethinking*, pp. 789-791.

³³ Zie bv. TILMANS, *De ontwikkeling*, pp. 39 en 41.

³⁴ STENGERS, *Les racines de la Belgique*, p. 78.

³⁵ STENGERS, *Les racines de la Belgique*, p. 120.

³⁶ HALL, *The Social Construction*, p. 125.

excluding large sections of society from membership of the nation.” De middeleeuwse elite zou het nooit in zijn hoofd gehaald hebben zich verwant te voelen met het plebs. Het standengevoel stond de idee van een harmonieuze natie in de weg.³⁷

1.2 (Banaal) nationalisme

Traditioneel wordt nationalisme gedefinieerd als ‘een politieke beweging die de eenheid tussen natie en staat nastreeft’, wat meteen impliceert dat nationalisme verdwijnt zodra de natie-staat gevormd is - het doel, congruentie van natie en staat, is dan immers bereikt. Vandaar dat de term overwegend gebruikt wordt voor separatistische en substaatbewegingen, die - aangezien zij ingaan tegen de gevestigde orde – meer dan eens een negatief etiket opgekleefd krijgen. Het gros van de politici, beleidsmakers en de publieke opinie uit gevestigde natie-staten volgt deze redenering. Zo verwijzen zij naar hun gemeenschap als patriottisch of nationaal, maar niet als nationalistisch – die term is te pejoratief. De Britse filosoof en publicist Tom Nairn bijvoorbeeld, die in alle overzichtswerken van het nationalismeonderzoek geciteerd wordt, vergelijkt nationalisme met een ziekte:

“‘Nationalism’ is the pathology of modern developmental history, as inescapable as ‘neurosis’ in the individual, with much the same essential ambiguity attaching to it, a similar built-in capacity for descent into dementia, rooted in the dilemmas of helplessness thrust upon most of the world (the equivalent of infantilism for societies) and largely incurable.’”³⁸

Het laatste boek van de invloedrijke Amerikaanse socioloog Michael Hechter draagt de veelzeggende titel *Containing nationalism* - naar analogie van ‘containing an infectious disease’, de negatieve gevoelswaarde is duidelijk. Patriotisme moet volgens Hechter niet ‘in quarantaine’ geplaatst worden want het is “no form of nationalism at all”. Hij omschrijft patriotism onschuldig en nogal arbitrair als “the desire to raise the prestige and power of one’s own nation state relative to rivals in the international system”.³⁹ Waarom we dat verlangen eerder patriottisch dan nationalistisch zouden noemen, is onduidelijk. Er is immers geen fundamenteel onderscheid tussen beide, enkel een functioneel: patriotisme is een welbepaalde vorm van nationalisme, namelijk het nationalisme van een gevestigde natie-staat. Dat nationalisme/patriotisme verandert immers niet essentieel door het met een eufemisme te omschrijven. Het heeft nog steeds dezelfde inhoud, die echter meer legitimiteit krijgt doordat het een staatsapparaat achter zich krijgt. Dit is een van de rode draden in Michael Billigs boek *Banal nationalism*. In het populaire en het wetenschappelijke vocabularium, zo betoogt hij, refereert nationalisme meestal aan extremen. Het doordeweekse

---

³⁷ VOGEL, *The search for the nation*, pp. 501-512, 503.

³⁸ NAIRN, *The break-up of Britain*, p. 359, geciteerd door ANDERSON, *Imagined communities*, p. 5.

³⁹ HECHTER, *Containing Nationalism*, p. 17.

taalgebruik “always seems to locate nationalism on the periphery.”⁴⁰ Nationalistisch zijn Servische oorlogsbenden, niet de Britten tijdens de Falklandoorlog, zij waren ‘patriotten’. Mensen in gevestigde natie-staten hebben de neiging (het negatief klinkende) nationalisme buiten hun eigen gemeenschap te situeren. Dit betekent allerminst dat zij er zelf vrij van zijn of geen ‘etnische schaduwzijde’ hebben. In gevestigde natie-staten, argumenteert Billig, nestelt het nationalisme zich in de staatsstructuren en -instellingen en wordt het bijna onzichtbaar. Zijn belangrijkste functie is het voortbestaan van de natie-staat ideologisch legitimeren en garanderen. Omdat er wel degelijk een verschil is tussen het hevige, “hot nationalism” van Servische etnische zuiveraars en de nationalistische alomtegenwoordigheid van de Amerikaanse vlag in de VS, introduceert hij het begrip ‘banal nationalism’. Banaal nationalisme staat in voor de reproductie van de natie-staat in het dagelijkse leven. Met andere woorden, het is “the ideology that creates and maintains nation-states”⁴¹, die ervoor zorgt dat het bestaan van natie-staten als een evidentie wordt beschouwd, als een integraal deel van de normale orde der dingen, zonder dat iemand er zich nog vragen bij stelt. M.i. kan het begrip ‘banaal nationalisme’ toegepast worden op bewegingen die (nog) geen natie-staat vormen of nastreven, en dus ook op de Waalse beweging.

1.3 Civiele vs. etnische samenlevingsvormen

Auteurs die het nationalisme beschouwen als een louter destructieve kracht, poneren vaak een strikt en onverzoenbaar onderscheid tussen etnische en civiele naties/nationalistische bewegingen of tussen het nationalisme dat noodzakelijkerwijs etnisch is en civiele samenlevingsvormen.⁴² Deze tegenstelling is zo sterk dat zij de vorm aanneemt van een dichotomie: een natie/nationalistische beweging moet het ene of het andere zijn, er is geen gulden middenweg.

Deze dichotomie heeft een eerbiedwaardige wetenschappelijke pedigree die volgens de meeste waarnemers teruggaat tot de Verlichting en de Romantiek. Filosofen als Jean-Jacques Rousseau en John Stuart Mill worden gezien als de pioniers van het concept van de civiele natie, terwijl Herder en Fichte de theoretici van de etnische natie zijn. De Franse socioloog Alain Dieckhoff wijst er echter op dat deze dichotomie pas laat in de 19de eeuw ontstaan is, namelijk tijdens het Frans-Duitse conflict om Elzas-Lotharingen in de jaren 1870. Duitse historici als Theodor Mommsen en David-Frederik Strauss rechtvaardigden de aanhechting van het grensgebied met historische en culturele argumenten (de inwoners van Elzas-Lotharingen participeerden sinds jaar en dag in de Duitse cultuur); volgens hun Franse tegenhangers zoals Ernest Renan en Fustel de Coulanges hadden de Elzassers de politieke wil om bij Frankrijk te horen.⁴³ De Amerikaanse

---

⁴⁰ BILLIG, *Banal nationalism*, p. 5.

⁴¹ BILLIG, *Banal nationalism*, p. 19.

⁴² Zie bv. IGNATIEFF, *Blood and belonging*.

⁴³ DIECKHOFF, *La déconstruction d'une illusion*, p. 44.

politicoloog van Duitse afkomst, Hans Kohn, verhief de civiel-etnische tweedeling in 1944 tot de orthodoxie met zijn klassieke werk *The idea of nationalism*. Hij onderscheidde daarin ‘westerse’, rationele, voluntaristische vormen van nationalisme van ‘oosterse’, organische, deterministische. Invloedrijke hedendaagse auteurs als Eric Hobsbawm leenden kernelementen uit Kohns analyse.⁴⁴

De laatste jaren is de etnisch-civiele dichotomie onder vuur komen te liggen. In 1996 betoogde Dieckhoff dat er geen onherroepelijk en fundamenteel onderscheid bestaat tussen ‘goede’ civiel-politieke en ‘slechte’ etnisch-linguistisch-culturele naties/nationalistische bewegingen. Hij had het over “l’introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel”.⁴⁵ Recent internationaal onderzoek wijst in dezelfde richting⁴⁶ en vooraanstaande onderzoekers zoals A.D. Smith hebben overtuigend betoogd dat deze dichotomie “serious empirical limitations” heeft: “the civic-territorial and ethno-cultural ideas of the nation are closely interwoven; thinkers, movements, periods may oscillate between them, or they may be run together without much regard for logical consistency. [...] Nor can we claim that civic and political forms of nationalism are necessarily more open and tolerant than ethno-cultural forms.”⁴⁷

De dichotomie van etnische en civiele naties heeft sterke normatieve dimensies, zoals Jan Penrose heeft aangetoond in een opsomming van de eigenschappen die met beide types geassocieerd worden.⁴⁸ Ik behandel ze in detail omdat ze uitermate relevant zijn voor het communautaire debat in België: ze kunnen gelezen worden als een beschrijving van de Waalse respectievelijk Vlaamse beweging. Civiele naties zijn vrijwillige, politieke associaties die open staan voor buitenstaanders aangezien zij steunen op burgerschapsbanden en voluntarisme (men maakt een vrije democratische keuze voor de natie waartoe men *wil* behoren). Etnische naties daarentegen zijn natuurlijke gemeenschappen gebaseerd op een gemeenschappelijke afstamming, cultuur en/of taal, die wantrouwig staan tegenover ‘vreemden’. Uit deze tweedeling vloeien vijf andere eigenschappenparen voort. Civiele naties worden systematisch verbonden met integratie/inclusivisme, rationaliteit/Verlichting, moderniteit, progressiviteit, maar ook met kunstmatigheid (in tegenstelling tot etnische zouden civiele naties moderne constructies van elites zijn). Etnische naties staan voor uitsluiting/exclusivisme, irrationaliteit/Romantiek, ancien regime, conservatisme, authenticiteit (in tegenstelling tot civiele naties zouden zij eeuwen, zelfs millennia geleden ‘natuurlijk’ vanuit het volk ontstaan zijn). Er kunnen hier nog minstens twee andere begrippenparen aan toegevoegd worden. Civiele naties associeert men met subjectivisme (het gaat om het *gevoel* erbij te horen) en met de verdediging van de rechten van het individu (droit du

---

⁴⁴ SMITH, *Nationalism and modernism*, pp. 121-122.

⁴⁵ DIECKHOFF, *La déconstruction d’une illusion*.

⁴⁶ KUZIO, *The myth of the civic state*; NIELSEN, *Cultural nationalism*, SHULMAN, *Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies* en YACK, *The myth of the civic nation*.

⁴⁷ SMITH, *The nation in history*, p. 18.

citoyen/droits de l'homme). Etnische naties daartegen zijn deterministisch door het belang dat ze hechten aan objectieve natie-eigenschappen (je bent door je geboorte en de daarmee samenhangende objectieve kenmerken als taal en bloed lid van een natie tot je dood) en zij geven voorrang aan het droit du sol of het droit de sang (de rechten van het individu moeten het afleggen tegen die van het collectief en van de geboortegrond).

In werkelijkheid gaan deze natie-eigenschappen nergens logische, elkaar uitsluitende combinaties aan. We spreken dus beter van een ideaaltypische etnische en een ideaaltypische civiele natie, de polen waartussen bestaande naties gesitueerd kunnen worden. Bondig gezegd: een civiele natie die consequent open staat voor buitenstaanders, de rechten van het individu verdedigt, niet probeert een objectieve definitie van zichzelf te geven, zichzelf uitsluitend als een modern fenomeen van de laatste twee eeuwen beschouwt, rationeel, progressief, en voluntaristisch is, bestaat net zo min als een etnische natie die onder alle omstandigheden vreemdelingen uitsluit, zichzelf eeuwen in de tijd terugprojecteert, 'bloed en bodem' boven alles stelt, irrationeel, deterministisch en achterlijk is.

---

⁴⁸ PENROSE, *Ethnic and civic nations*, pp. 28-29.

2. Korte geschiedenis van de Waalse beweging⁴⁹

Historici zijn het erover eens dat Wallonië als ‘verbeelde gemeenschap’ (net als Vlaanderen) pas ontstond na de stichting van België. Op de Belgische taalpolitiek entte zich immers eerst de Vlaamse beweging, die een tegenreactie opriep in de vorm van de Waalse beweging.

Vanaf 1856, toen *La Société liégeoise de Littérature wallonne* werd opgericht, groeide er in het zuiden van het land een literair-folkloristische beweging ten gunste van de Waalse dialecten. Onder invloed van de eerste taalwetten, groeide die vanaf de jaren 1880 uit tot een *mouvement de défense wallonne et francophone*, die ijverde voor het behoud van het Frans als enige officiële taal in België. De WB verzette zich tegen individuele tweetaligheid, taaldwang en de introductie van het Nederlands in Wallonië. Voor de eerste Waalse militanten stond de erkenning van het Nederlands gelijk met verlies van banen, geldverspilling, culturele verkleutering en een aanslag op de nationale eenheid.⁵⁰ Door haar campagne tegen de gelijkheidswet van 1898, die aan het Nederlands het statuut van rechtstaal verleende, werd de WB bekend bij een breder publiek.

Aanvankelijk was de WB (als *mouvement de défense francophone*) vooral populair in Vlaanderen en Brussel in kringen van Waalse en Franstalige ambtenaren die de invoering van het Nederlands in de Vlaamse administratie scheef aanzagen, maar al gauw kreeg ze voet aan de grond in Wallonië, hoewel het een weinig populaire aangelegenheid bleef van bezittenden en beter opgeleiden, waarin de liberalen de boventoon voerden. In de VB zagen de wallinganten een klerikale machinatie om het achterlijke Vlaanderen de verlichtingsidealen te onthouden en aan de godsdienst te binden.

In de aanvangsjaren was er in de WB van separatisme, federalisme of regionale autonomie geen sprake. Het was ‘België boven’, zoals Kesteloot opmerkt.

“Le mouvement wallon naissant s’inscrit donc dans une perspective belge telle qu’ont été définis les contours et surtout l’identité linguistique de cet Etat en 1830. Il considère l’acquisition de la langue française comme une forme d’adhésion à la Belgique et aux grands principes de liberté dans la Constitution.”⁵¹

Daar kwam vanaf 1905, maar vooral na 1910 verandering in. De beweging sloot een aanzienlijke groep socialisten (vooral uit de provincies Luik en Henegouwen) aan haar boezem (bijvoorbeeld

---

⁴⁹ Dit overzicht is gebaseerd op DEMOULIN, B. et KUPPER, J.L. (eds.), *Histoire de la Wallonie. De la préhistoire au XXIe siècle*, Toulouse, Privat, 2004; HASQUIN, De liberalen en de Waalse Beweging; KESTELOOT, Mouvement wallon et identité nationale; KESTELOOT, Tendances récentes; KESTELOOT, Waalse Beweging, in: NEVB; KESTELOOT, Chantal, *L’obstacle. Entre fédéralisme et liberté linguistique: le mouvement wallon et Bruxelles (1912-1965)*, Bruxelles, ULB, 2001 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling geschiedenis); KESTELOOT, Chantal, *Au nom de la Wallonie et de Bruxelles français. Les orginines du FDF*, Brussel, Complexe/CEGES, 2004; LOTHE, Les débuts du mouvement wallon; LOTHE, Le mouvement wallon: divisions; PIROTTE, Le mouvement wallon; VAGMAN, *Le mouvement wallon*; VAN ALBOOM, Aspecten van de Waalse beweging te Brussel..

⁵⁰ LOTHE, Les débuts du mouvement wallon, p. 192.

⁵¹ KESTELOOT, *Mouvement wallon et identité nationale*, p. 14.

Jules Destrées met zijn beruchte *Lettre au roi* in 1912) en verruimde haar unitaire anti-flamingantische ideeëngoed met Waalse grieven strictu sensu. Het ongenoegen over de Waalse verbanning uit het centrum van de macht - tussen 1884 en 1902 zat er maximaal één Waal in de regering⁵² - en over de wet tot vernederlandsing van het vrij middelbaar onderwijs (12 mei 1910), maar vooral over het wetsvoorstel tot vernederlandsing van de Gentse universiteit (31 maart 1911) hadden haar geradicaliseerd. De eis tot het behoud van het Frans in Vlaanderen ging nu hand in hand met misnoegdheid over de landsverdediging - bij een Duitse aanval zou het leger zich terugtrekken in Antwerpen en de Ardennen aan hun lot overlaten - en over het van de Waalse industriële rijkdom profiterende Vlaanderen. De onvrede over de Vlaamse politieke hegemonie vergroeide met een angst om door de Vlamingen met hun numerieke overtal in de hoek gedrongen te worden. Deze ‘minorizeringsangst’ werd aangewakkerd door de toepassing van het algemeen meervoudig mannelijk stemrecht vanaf 1893 (waardoor de Vlamingen een electoraal overwicht kregen), een daling van het Waalse aandeel in de Belgische bevolking en de tweede industriële revolutie die pas toen in Vlaanderen begon.

In 1912 werd op het *Congrès National wallon*, georganiseerd door Delaites *Ligue wallonne de Liège*, een comité opgericht dat het vraagstuk van de bestuurlijke scheiding moest bestuderen. Dat richtte op zijn beurt een officieus Waals ‘parlement’ op, *l’Assemblée Wallonne*, een permanent propagandabureau voor de Waalse zaak. De scheidingsgedachte brak door omdat de Waalse socialisten en liberalen bij de parlementsverkiezingen van 1912 een pijnlijke nederlaag hadden geleden. Hun poging om na 28 jaar homogeen katholieke regeringen de klerikale meerderheid in de Kamer, die steunde op het Vlaamse electoraat, te breken, was mislukt. Toch mag de impact van het separatisme of het federalisme niet overdreven worden. Binnen de *Assemblée* bestonden verschillende strekkingen: “een belgicistische Brusselse afvaardiging, een kleine groep die radicale federalisering wilde en voor wie de flaminganten potentiële bondgenoten waren, de meerderheid die voorsnog een tweesporenstrategie volgde.”⁵³ Deze laatste groep liet zijn keuze voor een van beide opties afhangen van de omstandigheden.

Door de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog met de *Assemblée wallonne*, de vaandeldrager van de Waalse beweging tot het midden van de jaren 20, zich opnieuw een strikt Belgisch-nationalistische houding aan. Federalisme associeerde zij met de Duitse Flamenpolitiek en wees zij dus af. Dat leidde tot hevige spanningen met radicalere wallinganten zoals Jules Destrée, die de *Assemblée* in 1923 met slaande deuren verliet. De nieuwe ster aan het Waalse firmament werd de *Ligue d’action Wallonne (de Liège)* (°1923), die voluit de federalistische kaart trok onder invloed van de luider klinkende flamingantische eisen. Vanaf 1930 organiseerde de Ligue de

---

⁵² WILS, *Van Clovis tot Happart*, p. 190.

⁵³ VAN VELTHOVEN en WITTE, *Taal en politiek*, p. 82.

congressen van de *Concentration Wallonne* met als doel alle Waalse verenigingen te groeperen die naar meer gewestelijke autonomie streefden. De eentaligheid van Wallonië en de taalvrijheid in Brussel stonden er hoog op de agenda. Andere programmapunten waren: de verdediging van het Belgische grondgebied, toenadering tot Frankrijk, de vertegenwoordiging van Walen in de regering, de Waalse economische belangen, het probleem van de nataliteit, de taalrechten van de Walen in de openbare overheden, en het statuut van de taalgrens en Brussel.⁵⁴

Tot 1930 ongeveer verdedigde de WB de eentaligheid van Wallonië en de tweetaligheid van Vlaanderen. Kesteloot noemt dit paradoxaal: “D’une part, le mouvement wallon s’exprime au nom de la Wallonie prise dans sa totalité, d’autre part, il s’exprime au nom de considérations linguistiques qui ne sont en rien limitées au seul territoire wallon.”⁵⁵ De radicalisering en groeiende slagkracht van de VB (getuige daarvan de Bormsverkiezing⁵⁶ en de verkiezingsoverwinning van de Vlaams-nationalistische Frontpartij in 1929) zorgde echter voor een ommekeer. De wallingantische politici, die huiverden bij de gedachte aan Vlaamse taaleilandjes in Wallonië, offerden de ‘franskiljons’ in Vlaanderen op. Hun minoriseringsangst, aangewakkerd door de economische inhaalbeweging en de demografische voorsprong van Vlaanderen, versnelde dit proces enkel. De taalwetten van 1932 voerden het principe van de eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië in, maar zorgden voor spanningen tussen de Waalse en Brusselse vleugel van de WB.

Tijdens WOII onderscheidden heel wat Waalsgezinden zich in het verzet. Uit de contacten tussen verschillende wallingantische groepen groeide het voornemen om na de bevrijding jaarlijks een Congrès national wallon te houden. Het eerste congres vond plaats in oktober 1945 en er werd over het toekomstige statuut van Wallonië gestemd. Een eerste stemming, de zgn. ‘vote sentimental’ schokte zelfs de deelnemers: 486 stemden voor aanhechting bij Frankrijk, 391 voor federalisme, 154 voor Waalse onafhankelijkheid en 17 voor een gedecentraliseerde unitaire Belgische staat. In de tweede stembeurt, de ‘vote de raison’, sprak het congres zich weliswaar op 12 stemmen na uit voor meer Waalse autonomie binnen België, maar niemand kon er nog omheen dat de WB door WO II danig geradicaliseerd was. De koningskwestie verhitte daarop voor enkele jaren de communautaire gemoederen. Een korte economische heropleving en de schoolstrijd deden het wallingantische elan echter stranden in de jaren ‘50. Pas met de staking tegen de eenheidswet in de winter van 1960-61, onder leiding van de legendarische vakbondsleider André Renard, kwam de WB weer aan het venster kijken. Voor het eerst in haar bestaan kon ze arbeiders bij haar acties betrekken, wat bekroond werd met de oprichting van de *Mouvement populaire wallon*. De

---

⁵⁴ LOTHE, *Le mouvement wallon: divisions*, p. 320 e.v.; VAGMAN, *Le mouvement wallon*, p. 8.

⁵⁵ KESTELOOT, *Mouvement wallon et identité nationale*, pp. 27-28; zie ook VAGMAN, *Le mouvement wallon*, p. 8.

⁵⁶ In 1928 werd August Borms bij een tussentijdse parlamentsverkiezing in Antwerpen verkozen. Hij was wegens collaboratie tijdens WO I ter dood veroordeeld. Zijn straf was omgezet in levenslange opsluiting, maar al in 1921 kon hij

economische evolutie was hier niet vreemd aan. In de jaren 1960 vond een ommekeer plaats in de Belgische staat: het economische overwicht verplaatste zich van het zuiden naar het noorden van het land. Terwijl de traditionele nijverheden in Wallonië in verval raakten, vestigden nieuwe industrieën zich in Vlaanderen. De WB wilde de Belgische staat federaliseren om zo de hefboomen voor een eigen, op de Waalse situatie afgestemd economisch beleid in handen te krijgen.

Tussen 1961 en 1963 verankerden een hele reeks taalwetten de tweetaligheid van Brussel en de eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië. Vooral de precieze bepaling van het traject van de taalgrens tussen Vlaanderen en Wallonië verhitte de gemoederen in 1962. De Voerense gemeenten werden van de provincie Luik overgeheveld naar Limburg en Komen/Moeskroen van West-Vlaanderen naar Henegouwen (met faciliteiten voor anderstaligen). Vooral in Voeren heeft dit tot (soms gewelddadige) confrontaties geleid tussen beide taalgroepen.

De kwestie ‘Leuven Vlaams/Walen buiten’, die tussen 1965 en 1968 voor de nodige commotie zorgde, traumatiseerde de meerderheid van de Franstaligen in België en fungeerde als versnellingsmoment in de WB. Voor het eerst werd een politieke partij opgericht met als centrale programmapunt de verdediging van de Waalse belangen. Deze *Parti wallon* zou uiteindelijk het *Rassemblement wallon* worden, dat in 1974 zelfs opgenomen werd in de federale regering. Twee jaar later echter spatte het RW uiteen. Een deel van de achterban richtte in 1977 de *Parti des Réformes et de la Liberté en Wallonie* (de latere liberale *PRL* en de huidige *Mouvement réformateur*) op, een ander deel kwam terecht in de *Parti socialiste* en droeg ertoe bij dat de PS vanaf 1978 geleidelijk het federalistische en Waalse spoor koos. De toetreding in 1984 van José Happart, de voorvechter van ‘Fourons wallons’, tot de PS, droeg ook bij tot een verscherping van haar wallingantische profiel.

Ondertussen waren in 1970 en 1980 essentiële stappen genomen in de grondwettelijke omvorming van België van een unitaire naar een federale staat. De grondwetsherzieningen van 1988 en 1993 leidden er uiteindelijk toe dat België drie regio’s (Vlaanderen, Wallonië en Brussel) en drie gemeenschappen (de Nederlandse, de Franse en de Duitstalige) kreeg met elk uitgebreide bevoegdheden en een eigen, rechtstreeks verkozen parlement.⁵⁷ Vandaag de dag zijn Waalse politici minder geneigd nieuwe bevoegdheidsoverdrachten naar de gewesten en de gemeenschappen toe te staan. Ze zijn bang dat ze zich zo op een *slippery slope* wagen die hen uiteindelijk naar een scheiding van het land zal leiden.

In deze omstandigheden rijst de vraag dan ook wat er de WB nog rest, nu ze eindelijk haar eigen autonome instellingen heeft? Of zoals Chantal Kesteloot vraagt: “luit de institutionalisering

---

vervroegd vrijkomen. Hij weigerde echter. Vanuit zijn cel werd hij in 1928 verkozen, wat de goegemeente met verstomming sloeg.

⁵⁷ In Vlaanderen zijn gewest en gemeenschap samengesmolten zodat er maar 1 Vlaams parlement is.

van de strijd, gevoerd door de Waalse Beweging en overgenomen door het Waalse Gewest, op termijn niet de doodsklok voor de Waalse Beweging?”⁵⁸ De toekomst zal het uitwijzen.

---

⁵⁸ KESTELOOT, Waalse Beweging, in: *NEVB*, p. 3650.

3. Wallonië: civiele of etnische natie?

Hoewel heel wat auteurs de laatste jaren het discours van de Vlaamse en de Waalse beweging kritisch tegen het licht hebben gehouden (denken we maar aan de bundels *Nationalisme. Kritische opstellen* en *Les grands mythes de l'histoire de Belgique*⁵⁹), is een systematische analyse van de verhouding tussen civiele en etnische elementen in hun zelfbeeld achterwege gebleven. Wat de WB betreft, verschillende auteurs hebben haar regionalisme 'nationalistisch' genoemd⁶⁰ zonder evenwel in te gaan op het belang van bijvoorbeeld de geboortegrond in het wallingantische gedachtegoed. Evenmin heeft men het verband gelegd tussen het etnische beeld van Vlaanderen dat in de WB overheerst en haar civiele zelfbeeld.

In de praktijk van het Belgische onderzoek is de civiel-etnische dichotomie invloedrijk, hoezeer men ook beweert dat beide polen slechts ideaaltypen zijn. Nog al te vaak worden de verschillen tussen etnische (c.q. Vlaamse) en civiele (c.q. Belgische en Waalse) samenlevingstypes overbelicht zonder oog te hebben voor de mengvormen. Zo onderscheidt ULG-socioloog Marco Martiniello "deux espèces de nationalisme" in België, tussen deze "conceptions divergentes" bestaat er een "différence fondamentale": "En Flandre, un nationalisme ethno-culturel s'est progressivement installé alors qu'en Wallonie se construisait laborieusement un nationalisme électif et citoyen."⁶¹

Een subtieler voorbeeld van deze tegenstelling is de manier waarop bepaalde historici de Franstaligen als groep voorstellen als de behoeders van de (taal)vrijheid en flaminganten als voorstanders van (taal)dwang, die ongefundeerde kritiek hadden bovendien. Zo vertoonde Jean Stengers, eminent ULB-historicus, in zijn laatste boek *Le grand siècle de la nationalité belge de 1830 à 1918* de neiging om *alle* grieven van flaminganten in de 19de eeuw te minimaliseren, o.a. door erop te wijzen dat er buiten henzelf nauwelijks mensen waren die problemen hadden met de taalsituatie. Het Brugse blad *La Patrie* stelde in oktober 1875 dat de regering de Vlaamse grieven had opgelost. Waarop Stengers schrijft: "Il paraît impensable qu'un journal paraissant à Bruges (même de langue française) eût pu si grossièrement méconnaître l'humiliation collective du peuple flamand." Een gelijkaardige argumentatie lieten behoudsgezinde kranten in die tijd ook horen over de sociale kwestie: er waren geen problemen, er waren alleen enkele geïsoleerde, socialistische oproerkraaiers die misbruik maakten van de goedgelovigheid van het gewone volk. Toch hebben historici daar allerminst uit besloten dat op sociaal vlak alles inderdaad peis en vree was in België. Het is duidelijk dat voor de stichting van de BWP in 1885 mensen uit het volk nauwelijks een

---

⁵⁹ BLOMMAERT en DETREZ (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen*; MORELLI (ed.), *Les grands mythes*.

⁶⁰ Zie bv. Introduction, in: MORELLI (ed.), *Les grands mythes*, p. 13.

⁶¹ Marco Martiniello, "La question nationale belge à l'épreuve de l'immigration", dans Alain Dieckhoff (dir.), *Belgique: la force de la désunion*, Bruxelles, 1996, pp. 87-88, 91.

kanaal hadden om hun stem te laten horen. De afwezigheid van massale klachten over de taalsituatie kan je dus niet zonder meer interpreteren als “une admission tacite” van de massa.⁶²

Stengers gelooft in het domein van de taalkeuze in een absolute keuzevrijheid van het individu. Taal druk neemt hij zelfs niet in overweging als een oorzaak voor de verfransing van Brussel, integendeel het gaat om individuele keuzes van mensen om de sociale ladder te beklimmen. “Le cas unique de Bruxelles, s’il est dû essentiellement au désir d’ascension sociale des Flamands eux-mêmes, est certes lié au milieu ambiant, mais ne peut être attribué, comme certains flamingants l’ont prétendu par la suite, à la pression officielle des autorités: c’est un mouvement qui s’est généré de lui-même.” Als de Brusselse lagere scholen Frans als onderwijstaal gebruikten, was dat omdat de ouders dat vroegen, zo zegt Stengers.⁶³ De Vlaamse visie van een onverzoenbare taaldwang van bovenaf als enige verklaring voor de verfransing van Brussel is inderdaad een mythe, maar de Franstalige interpretatie van de heilige taalvrijheid is dat evenzeer. Het is hier niet de plaats om alle oorzaken op te sommen en tegen elkaar af te wegen, maar een historicus – of die nu Frans- of Nederlandstalig is – kan toch nooit tevreden zijn met een monocausale verklaring voor zo’n complex sociaal fenomeen. Sociale druk en symbolisch geweld mag men niet bij voorbaat uitsluiten, vooral niet in een omgeving als het 19de-eeuwse Brussel waarin macht zo ongelijk verdeeld was.

Na deze lange aanloop komen we tot de essentie: het historische overzicht van hoe de WB vanaf haar ontstaan in de jaren 1880 tot vandaag de Waalse natie geconstrueerd heeft.

---

⁶² STENGERS et GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 66-67.

⁶³ *Ibid.*, pp. 56-57.

4. Het civiele gezicht van de WB

4.1 Vrijheid en Democratie

“Vrijheid en democratie zijn de fundamentele waarden van onze beschaving en onze cultuur.”⁶⁴ Deze uitspraak van Robert Collignon uit 1994 is representatief voor de WB van vandaag. Wallonië is voor Waalsgezinden een bij uitstek open samenleving, waar mensen door hun eigen vrije keuze lid van worden en waarin democratische waarden (in het bijzonder de rechten van de mens) en *citoyenneté* centraal staan. “La définition d’une identité citoyenne distincte d’une identité nationale”, zo schrijft Paul Delforge in de EMW, is “une des affirmations principales du Mouvement wallon.”⁶⁵ Enkel ‘civiele’ beginselen komen in aanmerking als bouwstenen voor de Waalse gemeenschap, ‘etnische’ principes als bloed, afkomst of nationaliteit worden expliciet afgewezen als gemeenschapsvormende krachten: “‘Sont de Wallonie tous ceux qui vivent, travaillent dans l’espace wallon.’ Cette définition du Wallon, qui ne s’arrête ni au sang, ni à la race, ni à la religion, nous la proclamons depuis toujours.”⁶⁶ Zo parafraseerde Waals minister-president Van Cauwenberghe op de Waalse feestdag van 2003 de bekende definitie die enkele tientallen Waalse intellectuelen in 1983 in hun *Manifeste pour la culture wallonne* formuleerden.

De Waalse overheid probeert dit democratische zelfbeeld via het onderwijs te verspreiden en liet het *Institut Jules Destrée* daartoe in 1998 *La Wallonie, toutes les cartes en mains* ontwikkelen.⁶⁷ In dit pedagogische cahier voor leerkrachten, stelt Delforge dat de strijd van de WB zich steeds heeft afgespeeld “sous le triple signe de la démocratie, de la défense des droits de l’homme et du libre droit des peuples à disposer d’eux-mêmes.”⁶⁸

Om zichzelf historisch te legitimeren hebben generaties wallinganten beweerd dat Vrijheid en Democratie sinds oudsher richting geven aan de Waalse geschiedenis. Jean Fillée (1900-1975), journalist en regionaal voorzitter van *Wallonie Libre*, beweerde op de bedevaart in Waterloo van 1959: “Les Wallons n’ont jamais failli à l’humanisme qu’ils servent *depuis tant de siècles*: l’idéal de Liberté, d’Égalité et de Fraternité.”⁶⁹ Sinds het einde van de 19de eeuw heeft de WB verschillende historische gebeurtenissen verheven tot bewijsplaatsen van de aloude vrijheidsliefde van de Walen. Revelerend is bijvoorbeeld dat het Voorstel tot Waalse grondwet, dat het *Institut Destrée* in september 1997 publiceerde, zichzelf voorstelde als culminatiepunt van een traditie die

---

⁶⁴ Slot van Collignons openingstoespraak ter gelegenheid van de Fêtes de Wallonie in 1994, in vertaling geciteerd door DESTATTE, Op zoek naar een Waalse identiteit, p. 260.

⁶⁵ DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, EMW, p. 839.

⁶⁶ VAN CAUWENBERGHE, *Discours des Fêtes de Wallonie en Manifeste pour la culture wallonne*, p. 312.

⁶⁷ Het is volledig op het internet te raadplegen op de site van het Ministère de la Région wallonne : <http://mrw.wallonie.be/sg/dsg/dircom/walcartes/pages/win.htm>.

⁶⁸ DELFORGE, *La Wallonie, toutes les cartes en mains*: 23. Affirmation de la Wallonie.

⁶⁹ Geciteerd door DELFORGE, Fillée Jean, EMW, p. 635 (mijn nadruk).

begon met het Charter van Huy (1066) en de vrede van Fexhe (1316).⁷⁰ Waalsgezinden ‘herontdekken’ nog altijd vergeten episodes uit de geschiedenis van de Waalse vrijheidsliefde. In *La Wallonie, toutes les cartes en mains* verwijst Delforge vrij klassiek naar het Charter van Huy en de Vrede van Fexhe⁷¹, maar hij plaatst de Walen ook aan de wieg van ‘America, Land of the Free’:

“Dirigée par le bourgmestre wallon (1679-1688), Peter de Lanoy (ancêtre de Franklin Delano Roosevelt), New York est nourrie de l’esprit de liberté transporté dans le monde par les Wallons. N’est-ce d’ailleurs pas une œuvre d’Antoine Wiertz qui inspira Frédéric Auguste Bartholdi lorsqu’il réalisa sa Miss Liberty (la statue de la liberté)?”⁷²

4.2 Anti-nationalisme

Naast vrijheid en democratie figureert anti-nationalisme prominent in het zelfbeeld van de WB. Waalsgezinden hebben - zeker sinds WOII - elke ‘bloed en bodem’-ideologie veroordeeld en zich op universele, kosmopolitische principes laten voorstaan.⁷³

4.2.1 Walen buiten en *Fourons wallons*

De tegenstelling tussen een onverdraagzaam Vlaanderen dat zijn etnische homogeniteit bewaakt en een tolerant Wallonië, stuurt het discours van de *Encyclopédie du mouvement wallon*. Zo vinden we het artikel over de vernederlandsing van de Leuvense universiteit terug onder de letter W bij ‘Walen buiten’. De auteur, Christian Laporte, roept daarenboven het spookbeeld op van de etnische zuivering: de flamingantische verenigingen lobbyden immers intensief “en faveur d’une ville de Louvain *épurée* de cette population francophone”.⁷⁴ Dat het ook anders – bezadigder en afstandelijker – kan, bewees UCL-historicus Luc Courtois in 1999.⁷⁵

Het conflict rond ‘Walen buiten’ heeft sinds de jaren 1960 zijn symboolwaarde verloren. Dat kan nog niet gezegd worden van het Voerense probleem. Sinds de wettelijke vastlegging van de taalgrens in 1962, die de overheveling van Voeren van de provincie Luik naar Limburg inhield, heeft men aan Waalse en Franstalige kant het communautaire conflict samengevat als een botsing tussen het middeleeuwse *droit du sol* en de universele rechten van de mens.⁷⁶ Deze voorstelling van zaken is eenzijdig. De idee van een onaantastbaar Waals territorium is immers minstens even oud als de ‘heilige Vlaamsche grond’. Waalse politici hebben zich al minstens even lang op het *droit du sol* beroepen als Vlaamse, alleen namen ze nooit die term in de mond (zie 6.1 De Waalse geboortgrond).

---

⁷⁰ *Projet de constitution wallonne*, p. 338.

⁷¹ DELFORGE, *La Wallonie, toutes les cartes en mains*: 26. Symbolique wallonne.

⁷² DELFORGE, *La Wallonie, toutes les cartes en mains*: 12. Qualité wallonne.

⁷³ DESTATTE, *Op zoek naar een Waalse identiteit*, pp. 253-254.

⁷⁴ LAPORTE, *Walen buiten (1960-1968)*, *EMW*, p. 1614-1615.

⁷⁵ COURTOIS, Louvain-la-Neuve.

⁷⁶ Zie bv. de opvattingen van de Waalsgezinde historicus Leopold Genicot (1914-1995) (geciteerd door LIBON, *Rénovation wallonne*, *EMW*, p. 1396); en van de christen-democratische Luikse senator Emile Henckaerts (geciteerd door LIBON, *Législations linguistiques*, *EMW*, p. 954).

De ‘annexatie’ van Voeren bewees de dictatoriale neigingen in het noorden van het land. Zo stelde de Voerense *Association régionale pour la défense des libertés* (°1962) zich ten doel “de promouvoir un régime *réellement démocratique* conforme aux vœux et désirs de la population, s’opposer à tout régime *totalitaire ou de dictature* d’où elle vient”.⁷⁷ Een goed verstaander wist waar dat gevaar vandaan kwam: uit Vlaanderen dat met zijn numerieke overwicht zijn zin doordreef ten koste van de Walen. Ook in de EMW is deze retoriek sterk aanwezig. Pierre Verjans beschrijft de Voerense Franstaligen als de kampioenen van de tweetaligheid:

“Les ‘francophones’ de Fouron ont toujours demandé que le public en contact avec l’administration puisse choisir la langue qu’il utilise; ce trait est toujours resté une demande essentielle des ‘francophones’ fouronnais [...] Une position aussi tolérante permet en effet à un habitant *se sentant Flamand* de voter pour un représentant de la liste [francophone] demandant le bilinguisme, tandis que l’inverse n’est pas vrai, les militants ethniques flamands de Fouron exigeant l’unilinguisme néerlandais pur et simple.”⁷⁸

Het contrast tussen de verdraagzame Franstaligen en de etnische Vlamingen is duidelijk. Verjans maakt echter abstractie van de vrij algemene afwijzing van het ‘bilinguisme’ door Waalse politici – zo hamerden de Waalse nationale congressen van na de Tweede Wereldoorlog herhaaldelijk op de eentaligheid en de integriteit van Wallonië⁷⁹. De aansporing die de *Association wallonne de la Woluwe* bij de talentelling van 1947 meegaf aan haar aanhangers zegt genoeg: het was de taak van alle Franstaligen “[d’]aider leurs concitoyens patoisants flamands à répondre comme il convient, c’est-à-dire: oui à la question n°1 (Parlez-vous le français?), *même s’ils ne connaissent que les rudiments du français*.”⁸⁰ Maar ook in en rond de Voerstreek verzetten Franstaligen zich al minstens sinds de jaren dertig van de 20ste eeuw tegen de invoering van elke vorm van tweetaligheid. Vier Voerense gemeentebesturen (Moelingen/Mouland, Remersdaal, Teuven en Sint-Pieters-Voeren/Fouron-Saint-Pierre) organiseerden na 1932 petitie of manifestaties tegen “le projet de bilinguisme obligatoire”.⁸¹ Het *Comité de défense des libertés* van Welkenraedt (bij het begin van de jaren 1960 opgericht), dat heel wat Voerenaars in zijn rangen telde, had als centrale programmapunt ‘geen faciliteiten voor Duits- en Nederlandstaligen’.⁸² Na de vastlegging van de taalgrens in 1962 kwam er trouwens in alle Waalse gemeenten met faciliteiten voor Nederlandstaligen verzet tegen die vorm van tweetaligheid - net als in de Vlaamse faciliteitengemeenten.⁸³

---

⁷⁷ POTTÉ, *Association régionale pour la défense des libertés*, EMW, p. 79.

⁷⁸ VERJANS, *Fourons*, EMW, p. 663 (oorspronkelijke nadruk).

⁷⁹ Zie bv. de congressen van 1945, 1948, 1949, 1959 VAN ASSCHE, *Les congrès national wallon*, pp. 59, 94, 104, 124.

⁸⁰ KESTELOOT, *Association wallonne de la Woluwe*, Auderghem, EMW, p. 81.

⁸¹ DELFORGE, Enghien, EMW, p. 559.

⁸² POTTÉ, *Comité de défense des libertés*, EMW, p. 307.

⁸³ DELFORGE, Flobecq, EMW, p. 643 ; DUVOSQUEL, *Ligue Wallonne de Comines*, EMW, pp. 1008-1009 en PIROTTE, *Vrai Canton (Le)* (1974-), EMW, p. 1609.

Frappant is het contrast tussen al deze uitlatingen over Voeren en het Waalsgezinde discours over Comines/Komen, dat met de vastlegging van de taalgrens van West-Vlaanderen naar Henegouwen werd overgeheveld. Terwijl Voeren *geannexeerd* is door Vlaanderen, wordt Komen *opnieuw bij Wallonië gevoegd*: “La région est *rattachée* à la province du Hainaut [...]” schrijft de EMW.⁸⁴

4.2.2 WOII

Tot 1940 was de Belgische revolutie de *lieu de mémoire* bij uitstek van de WB, na de Tweede Wereldoorlog nam het Verzet tegen nazi-Duitsland die rol over, wat meteen een heroriëntatie betekende van de Waalse strijd rond anti-fascistische waarden.⁸⁵ Opnieuw speelt het contrast met de noorderburen mee. Het beeld van het strijdende Wallonië en het collaborerende Vlaanderen is verankerd in het collectieve geheugen van de WB.⁸⁶

Het verzetsverleden van de WB is inderdaad indrukwekkend, zo stonden wallinganten (mee) aan de wieg van organisaties als *Wallonie libre clandestine*, *Sambre-et-Meuse*, *Groupe W* en *het Front wallon pour la libération du pays*. De WB heeft echter de neiging om alle verzetsgroepen die actief waren op het Waalse grondgebied voor zichzelf te claimen. Volgens Chantal Kesteloot geldt dit zelfs voor het huidige Waalse gewest dat “zonder omhaal de engagementen van het verzet op[eist], zelfs indien deze ook gedragen werden door Belgische patriotten.”⁸⁷

Onderzoekers - ook de Vlaamse⁸⁸ - zijn het erover eens dat het zwaartepunt van het verzet bij Franstaligen lag, maar Paul Delforge drijft de tegenstelling tussen Vlaanderen en Wallonië wel heel ver in zijn bijdrage aan de EMW. Hij begint het lemma *Résistance* met een relativerende opmerking uit 1976 van José Gotovitch, historicus en directeur van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij in Brussel: “La Résistance ne fut pas un phénomène spécifiquement wallon, ni la collaboraton exclusivement flamande. Ces deux clichés sont également faux.”⁸⁹ De woorden van Gotovitch gaan echter verloren in de rest van de tekst en worden zelfs compleet teniet gedaan door de kaart die het artikel begeleidt en die de legende heeft meegekregen: “Actes de sabotages commis entre le 1er janvier 1943 et le 3 septembre 1944, d’après les procès-verbaux de la gendarmerie belge”.⁹⁰

---

⁸⁴ PIROTTE, *Vrai Canton (Le)* (1974-), *EMW*, p. 1609.

⁸⁵ KESTELOOT, *L’obstacle*, p. 601.

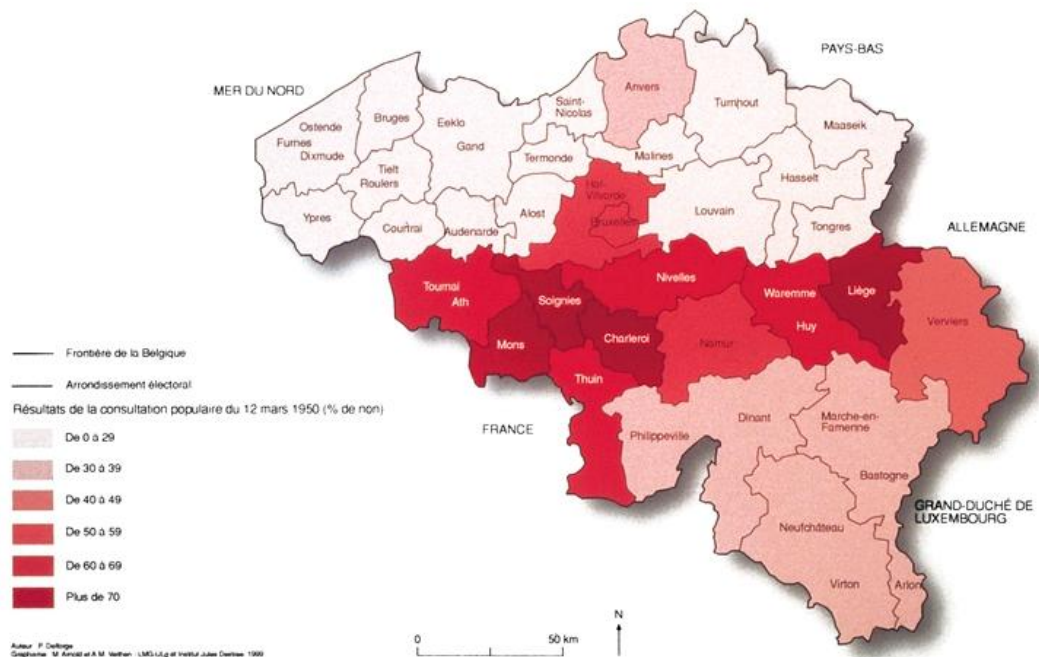
⁸⁶ KESTELOOT, *Waalse Beweging*, in: *NEVB*, p. 3642.

⁸⁷ KESTELOOT, *Waalse Beweging*, in: *NEVB*, p. 3651.

⁸⁸ Zie bv. VERHOEYEN en WOUTERS, *Verzet (Tweede Wereldoorlog)*, in: *NEVB*, pp. 3292-3293.

⁸⁹ Geciteerd door DELFORGE, *Résistance*, *EMW*, p. 1400.

⁹⁰ Voor zover ik het kon natrekken is de kaart voor het eerst gepubliceerd in 1994 in *Le vent de la liberté*, de door het *Institut Destrée* uitgegeven catalogus van een tentoonstelling in Welkenraedt naar aanleiding van de 50ste verjaardag van de Bevrijding. Hier blijkt ze tot stand te zijn gekomen “sur la seule base des procès-verbaux *allemands*” (*Le vent de la liberté*, p. 118).

Een krachtiger visueel argument voor de stelling ‘Wallonië = verzet, Vlaanderen = accommodatie/collaboratie’ kan men moeilijk bedenken. Dat we de kaart, die zonder enige duiding is opgenomen (in de tekst wordt er niet naar verwezen), wel degelijk zo moeten interpreteren blijkt als we de herkomst ervan natrekken. Delforge vermeldt zelf dat ze afkomstig is uit *La Wallonie, toutes les cartes en mains*. De legitimerende bedoeling van de kaart blijkt daar overduidelijk uit de legende “Différences de sensibilité” en we lezen verder: “Elle [i.e. la carte] montre aussi de profondes divergences régionales d’attitude à l’égard de l’Occupant.”⁹¹ Deze kaart wijst echter allesbehalve eenduidig op een verschillende houding van noord en zuid tegenover de bezetter en roept meer vragen op dan dat ze beantwoordt. Welk percentage van de oorspronkelijk opgemaakte rijkswacht-PV’s zijn er bewaard? Zijn er bij de ineenstorting van nazi-Duitsland archieven verwoest om sporen van collaboratie uit te wissen? Kan een gebrekkige bewaringsgraad voor een vertekening van de onderzoeksresultaten zorgen? Is men bijvoorbeeld in de Waalse arrondissementen veel zorgvuldiger omgegaan met de rijkswachtarchieven? Hoe definieer je sabotage? Wat doe je bijvoorbeeld met het afbranden van oogsten en het verminken van koeien (uier afsnijden), waar boeren in bepaalde streken slachtoffer van werden omdat zij vanwege hun (al dan niet vermeende) rol op de zwarte markt als collaborateurs bestempeld werden? Waar ligt de grens tussen geoorloofde sabotage en louter criminele daden die enkel vanwege de bezettingscontext als verzetsdaden geïnterpreteerd kunnen worden? Kunnen de door de kaart aangegeven verschillen het gevolg zijn van een andere bezettingspolitiek ten aanzien van Vlaanderen en Wallonië (bijvoorbeeld waar de nazi’s gewelddadig optraden, kan de reactie van het verzet ook heviger geweest zijn)?

⁹¹ DELFORGE, *La Wallonie, toutes les cartes en mains*: 24. Différences de sensibilité.

Kortom, de opname van deze kaart in de EMW zonder enig referentiekader roept meer vragen op dan ze beantwoordt.

5. Blinde vlekken in het Waalse verleden: collaboratie in Wallonië

Door zo sterk de nadruk te leggen op vrijheid en democratie moet de WB soms alle zeilen bijzetten om bepaalde episodes uit het Waalse verleden te doen stroken met haar zelfbeeld. Aangezien ze zich steeds heeft opgeworpen als de vertegenwoordiger van heel Wallonië, heeft zij het moeilijk met individuen of groepen uit de Waalse samenleving die zich niet gedragen conform die ‘inherent’ Waalse waarden.

Een typerend voorbeeld van ‘geheugenverlies’ vinden we in Philippe Destattes bijdrage aan de bundel *Nationalisme in België*, het jongste synthesewerk van het nationalismeonderzoek in België. De programmatische titel van het stuk, *Op zoek naar een Waalse identiteit zonder Waals nationalisme*, is veelzeggend.⁹² Destatte wil namelijk aantonen dat Wallonië en het huidige Waalse gewest gegrondvest zijn op een historische traditie van vrijheid en openheid. Er kan, zo betoogt hij, nooit sprake geweest zijn van een ‘eigen volk eerst’-mentaliteit. Wat niet met deze visie strookt, laat Destatte echter onvermeld, bijvoorbeeld de soms weinig vriendelijke houding tegenover de Vlaamse burens en de uithalen naar vreemdelingen. Het traditionele anti-flamingantisme van de WB werd soms een afwijzing van Vlaanderen en de Vlamingen *tout court*.⁹³ Wat Destatte ook door de vingers ziet, is hoe in 1932, toen de economische crisis ten volle uitbrak, ‘autochtone’ mijnwerkers uit de Borinage het ontslag eisten van Vlaamse en buitenlandse collega’s. De Waalse vakbonden namen die laatste eis (het ontslag van niet-Belgen) in hun officiële programma op.⁹⁴ Ook nog na WOII vinden we dubieuze voorbeelden. Het *Rassemblement wallon*, dé partijpolitieke veruitwendiging van de WB, eiste in 1970 compensatiemaatregelen inzake werkloosheid en legerdienst voor Waalse jongeren, die waren immers “défavorisés au profit des étrangers”.⁹⁵

Botsingen tussen het zelfbeeld van de WB en de praktijk duiken vooral op rond het heikele thema van de collaboratie. Over het Waalse activisme tijdens WOII bericht Jean-Pierre Delhaye in de EMW objectief en zonder eufemismen⁹⁶, maar dit kan niet gezegd worden over de artikels die de EMW wijdt aan WOII. Van Rex en Leon Degrelle is er geen spoor te vinden in de EMW. Het lemma ‘Collaboration et mouvement wallon pendant la seconde guerre mondiale’ van Paul Delforge is amper 1 kolom lang. Delforge laat met zijn eerste zin geen ruimte voor twijfel of discussie: “L’attitude du Mouvement wallon durant la Seconde Guerre mondiale ne souffre pas d’ambiguïtés.” Namelijk: “Les représentants du mouvement wallon d’avant-guerre rejeteront systématiquement toute forme de collaboration avec le Reich. Les rares militants wallons d’avant-

---

⁹² DESTATTE Philippe, *Op zoek naar een Waalse identiteit zonder Waals nationalisme*

⁹³ Zie hierover KESTELOOT, *De blik van de andere*.

⁹⁴ CAESTECKER, *Vakbonden en etnische minderheden*, p. 61.

⁹⁵ RW geciteerd door DELFORGE, *Immigration et mouvement wallon après 1914*, EMW, p. 837.

⁹⁶ DELHAYE, *Activisme*, EMW, p. 25.

guerre qui se compromettent avec l'ennemi seront à la fois grugés par celui-ci et dénoncés par ceux-là.”⁹⁷ De helft van het artikel is gewijd aan een terminologische uiteenzetting over de vraag welke Waalse collaboratieorganisaties tot de WB gerekend kunnen worden. Delforge hanteert daarvoor twee criteria: 1) hun leden moeten voor de oorlog al actief geweest zijn in de Waalse beweging; 2) hun ultieme doel moet steeds ‘l’émancipation politique de la Wallonie’ geweest zijn. Op basis hiervan sluit hij een hele reeks collaboratieorganisaties uit: *le Cercle wallon, la Légion Wallonie, la Maison Wallonne, le Mouvement National Populaire Wallon, les Amis du Grand Reich Allemand* en *le Mouvement Socialiste Wallon*. Delforge erkent slechts drie ‘echt wallingantische’ collaboratieverenigingen (die dan ook een eigen ingang gekregen hebben in de encyclopédie): het *Comité national wallon*, de *Mouvement nationaliste wallon* en de *Communauté culturelle wallon*. Hij slaagt er dus in om Rex en Degrelle niet eens te vernoemen - van het wel vermelde *Légion Wallonie* zegt hij bijvoorbeeld niet dat het een Rex-organisatie was - en ze hebben evenmin een lemma gekregen. De reden is ongetwijfeld dat de samenstellers hen niet tot de WB rekenen.⁹⁸

Tegen die redenering zijn echter drie argumenten in te brengen. Ten eerste haalt Delforge een kunstgreep uit om geen ‘zwarte’ organisaties tot de WB te hoeven rekenen. In het inleidende methodologische artikel op de encyclopedie (ook van de hand van Delforge), waarin de opnamevoorwaarden opgesomd worden, is er immers geen sprake van het criterium van een vooroorlogs of langdurig engagement in de WB. We lezen er: behoren tot de WB “tous ceux qui ont participé à l’affirmation politique de la Wallonie, de manière tangible, de près ou de loin, dans une organisation ou à titre individuels, par leurs discours, leurs écrits, leurs engagements ou leurs fonctions.”⁹⁹ Nergens staat dat die individuen minstens enkele jaren actief moesten zijn in de beweging. Daar is trouwens helemaal geen rekening mee gehouden bij de samenstelling van de encyclopedie, getuige daarvan de schier oneindige lijst van nobele onbekenden, waarvan men soms niet eens de voornaam kent, die vanwege één enkel wapenfeit uit één enkel jaar een aparte ingang hebben gekregen.¹⁰⁰

Ten tweede hebben verschillende organisaties die niet tot de WB behoren (althans niet volgens het centrale opnamecriterium), wel degelijk een lemma gekregen. Een lukrake greep uit de encyclopedie levert onder andere het Fransgezinde tijdschrift *L’Anti-Flamingant* (1911-1913) op, het Brusselse FDF-tijdschrift *L’Éveil* (1967-1968) en het blad *4 millions 4* (1974-1981), dat opkwam voor de belangen van alle Franstaligen in België. Met andere woorden, de strikte

---

⁹⁷ DELFORGE, *Collaboration et mouvement wallon pendant la seconde guerre mondiale*, *EMW*, pp. 285-286 (mijn nadruk).

⁹⁸ Delforge schrijft elders bijvoorbeeld: “L’hostilité générale du Mouvement wallon à l’égard du VNV, de Rex et de Léon Degrelle en particulier est connue.” DELFORGE, *Immigration et mouvement wallon après 1914*, *EMW*, p. 834.

⁹⁹ DELFORGE, *Encyclopédie du mouvement wallon. Définitions et méthodologie*, *EMW*, p. 11.

afbakening van de WB had niet noodzakelijk moeten leiden tot de complete afwezigheid van bepaalde episoden uit de Waalse en Belgische geschiedenis. Waarom wordt het ene fenomeen (een FDF-tijdschrift) wel opgenomen en het andere (Rex) niet?

Ten derde, zelfs als we beide criteria uit Delforges collaboratieartikel gebruiken, dan nog komen we tot het besluit dat Degrelle en Rex hun plaats verdienen in de encyclopedie. Degrelle was bijvoorbeeld in 1927-28 redactiesecretaris van het Leuvense, Franstalige studententijdschrift 'L'Avant-Garde', waaraan de encyclopédie twee bladzijden wijdt.¹⁰¹ *De deux choses l'une*. Ofwel behoort het blad niet tot de WB en had het niet opgenomen mogen worden. Ofwel is het wel wallingantisch, was Degrelle voor WOII dus minstens 1 jaar actief in de WB en verdiende hij dus een lemma. Met zijn kortstondige, vooroorlogse engagement had hij niet misstaan tussen de honderden, andere 'efemere' militanten die wel opgenomen zijn.

Bovendien zaten er voor en na 1940 in Rex en in andere collaboratiekringen notoire aanhangers van de Waalse beweging en vice versa. Enkel een aandachtige lezer die de tijd neemt om te grasduinen in de EMW en verder leest dan het korte artikel over collaboratie, komt bv. te weten dat Paul Collet, lid van de *Assemblée wallonne* sinds 1921, en Joseph Mignolet, een bekend Waals patoïsschrijver, vanaf 1936 parlamentslid waren voor Rex. Mignolet was bovendien tot 1941 hoofd van Rex-Liège en vanaf 1943 was hij censor voor de Propaganda Abteilung van de bezetter.¹⁰² Paul Fourmarier (1877-1970), een van de stichtend leden van de *Société historique pour la défense et l'illustration de la Wallonie*, de rechtstreekse voorloper van het *Institut Jules Destrée*, werd voorzitter van de door de Duitsers opgerichte *Conseil culturel wallon*.¹⁰³ Chantal Kesteloot wijst er daarenboven - als enige in de EMW - op dat de *Assemblée Wallonne* geen problemen had met het anti-democratische karakter van Rex.¹⁰⁴ De EMW had zich ten minste kunnen afvragen wat die band tussen Rex en bepaalde wallinganten betekende.

Dit zijn allemaal voorbeelden van hoe de werkelijkheid de democratische en vrijheidslievende retoriek van de WB soms tegensprekt, maar ook in die retoriek zitten heel wat contradicties. Civiele én etnische elementen gaan immers samen in het discours van de WB.

---

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld: "DAMS G. Mlle. Secrétaire de la section Watermael-Boitsfort de Wallonie libre (1945)."; "LEGRAND. Membre de la Fanfare wallonne, il est membre du Comité permanent du Congrès wallon en 1890."; "ROBAYE. Trésorier de la section Cheminots de l'Association wallonne du Personnel des Services publics."

¹⁰¹ LIBON, *Avant-Garde (L')* (1901-1931), *EMW*, pp. 100-101.

¹⁰² DELFORGE, Collet Paul, *EMW*, pp. 293-294; DELFORGE, Mignolet Joseph, *EMW*, pp. 1104-1105.

¹⁰³ DELFORGE, Fourmarier Paul, *EMW*, p. 661.

¹⁰⁴ KESTELOOT, Putanier Henri, *EMW*, pp. 1311-1312. Het proefschrift van Chantal Kesteloot bevat verschillende voorbeelden van Brusselse wallingantische verenigingen en individuen die Rex steunden. (KESTELOOT, *L'obstacle*, pp. 311, 314-315, 335-336)

6. De etnische onderbuik van de WB

In wat volgt wil ik de aandacht vestigen op de etnische elementen in de natieconstructie van de Waalse beweging om haar civiele zelfbeeld – dat stilzwijgend aanvaard wordt door de historiografie van het wallingantisme – te nuanceren. Mijn bevindingen zijn enerzijds gebaseerd op de uitlatingen van verschillende actoren uit de WB die ik geput heb uit de secundaire literatuur (vooral de EMW); anderzijds op primaire bronnen zoals de parlementaire annalen.¹⁰⁵ Het grote aantal ‘etnische citaten’ dat mijn zoektocht heeft opgeleverd, relativeert meteen het belang van de “citoyenneté” als een bijna context-onafhankelijke constante in de Waalse geschiedenis. Bijkomend onderzoek is echter nodig om de precieze verhouding van etnische en civiele elementen in de WB te bepalen en om een vergelijking met de VB te maken. Deze vragen reiken echter verder dan dit essay, dat als enige ambitie heeft de etnische stromingen in de WB te belichten. Omdat de bestaande literatuur uitgebreid ingaat op de civiele aspecten (zoals het syndicale engagement van de WB), blijf ik hier niet bij stilstaan.

Hoewel wallinganten tegenwoordig democratische waarden en vrije keuze bestempelen als het ordeningsprincipe dat eenheid geeft aan de Waalse geschiedenis, zijn velen van hen op zoek gegaan naar de etnische en objectieve kenmerken van het Waalse volk. Het is immers opvallend dat mensen die actief zijn binnen de Waalse beweging, toch teruggrijpen naar etnische criteria als gemeenschappelijke afkomst en objectieve volkskenmerken zodra ze het spontaan zonder bewuste reflectie over de Waalse natie hebben, hoezeer zij zichzelf ook voorhouden dat hun natie alleen op civiele, voluntaristische gronden berust. Een eenvoudige aanwijzing daarvoor is het ongecomplexeerde gebruik van de termen *ethnique* en *dénationalisation*. Voor Joseph-Maurice Remouchamps (1877-1939), de opvolger van Jules Destrée aan het hoofd van de *Assemblée wallonne*, was de taalgrens in werkelijkheid een “frontière ethnographique” tussen twee verschillende rassen.¹⁰⁶ De folklorist Roger Pinon (°1920), die een vooraanstaand lid was van verschillende Waalsgezinde organisaties, stelde op het *Congrès national wallon* van 1957 in Charleroi: “il y a une ethnie wallonne, fondée sur des éléments linguistiques, culturels et moraux. Le peuple wallon comme tous les autres peuples, doit pouvoir vivre dans le respect de ses caractères.”¹⁰⁷ Maurice Bologne (1900-1984), alomtegenwoordig in de naoorlogse WB onder andere als lid van de conseil général van de *Mouvement Populaire Wallon* en parlamentslid van het *Rassemblement wallon*, noemde in 1958 “l’autonomie des régions ethniques qui composent les

---

¹⁰⁵ “Geciteerd door” wijst op citaten uit de primaire bronnen die uit de secundaire literatuur gehaald zijn.

¹⁰⁶ Geciteerd door GODEFROID, *Race wallonne et mouvement wallonne*, EMW, p. 1326.

¹⁰⁷ Geciteerd door DELFORGE, Pinon Roger, EMW, p. 1273.

États modernes [...] un gage de stabilité de ces États”, een uitspraak waarmee hij Vlaanderen en Wallonië op het oog had.¹⁰⁸

Tegenwoordig is de term *ethnique* in onbruik geraakt, maar het concept *denationalisation* is nog steeds populair. Het is een bij uitstek etnische term die impliceert dat elke mens een ‘nationale kern’ in zich meedraagt die onveranderlijk is, maar onder bepaalde omstandigheden 'vergeten' kan raken en dus onafhankelijk is van vrije keuze en voluntarisme. Henri Albert, de voorzitter van de *Ligue wallonne de Schaarbeek*, stelde op het vijfde congres van de *Concentration wallonne* (Luik 15-16 dec 1934) voor de maatschappelijke zetel van bedrijven die in Brussel gevestigd waren naar Wallonië te verplaatsen. Dat zou verhelpen aan “la dénationalisation des fonctionnaires envoyés à Bruxelles par les rapports journaliers avec les non-wallons”.¹⁰⁹ De Waalse theaterman André-Robert Émile (1902-1975), die tussen 1947 en 1971 onder meer lid was van het *comité permanent du congrès national wallon*, meende dat er voor de oprichting van een “Radio-Wallonie” écht-Waalse radiobeheerders nodig waren.

“Administrateurs vraiment wallons: nous entendons par là que soient désignés des Liégeois, des Hennuyers, des Namurois, des Luxembourgeois, des Brabançons, pris dans les provinces de Liège, Namur, Hainaut, Luxembourg et Brabant wallon. Des Wallons pensant wallon, vivant wallon, aimant wallon en non pas des wallons installés depuis 20 ans dans la capitale, *dénationalisés* [...]”.¹¹⁰

Een goede Waal moest dus een rechtstreekse band hebben met zijn geboortegrond. Henegouwers in Brussel diskwalificeerden zichzelf als Waal. De invloedrijke pamflettist Charles-François Becquet, wiens denken doordrongen was van de etnisch Germaans-Romaanse tegenstelling, beschuldigde de Brusselse krant *Le Soir* er in 1981 van “de poursuivre sournoisement la *dénationalisation* des Wallons en les persuadant de se dire ‘francophones’”.¹¹¹

We vinden de term denationalisatie vaak terug in discussies rond de herkomst van kunstenaars, een polemiek die al op het einde van de 19de eeuw begon en een eerste hoogtepunt kende in Jules Destrées *Lettre au Roi* uit 1912.¹¹² Destrée bekloeg er zich over dat de Vlamingen Waalse kunstenaars als Rogier van der Weyden/Rogier de la Pasture hadden ingelijfd. Het blad *Wallonie libre* betitelde dit in 1965 als “le travail de dénationalisation entrepris autour du peintre tournaisien Roger de le [sic] Pasture”.¹¹³ Recent, in 1995 nog, weigerde de Waalse socialist Jean-Maurice Dehousse, de toenmalige minister van wetenschapsbeleid in de federale regering, om schilderijen van het Luikse *Musée de l’Art Wallon* uit te lenen aan een tentoonstelling over de

---

¹⁰⁸ Geciteerd door BOUVY et DELFORGE, Europe et mouvement wallon, *EMW*, p. 578.

¹⁰⁹ Geciteerd door KESTELOOT, L’obstacle, p. 296.

¹¹⁰ Geciteerd door DELFORGE, André-Robert Émile, *EMW*, p. 54 (mijn nadruk). Delforge heeft het citaat niet gedateerd.

¹¹¹ Geciteerd door DELFORGE, Becquet Charles-François, *EMW*, p. 137 (mijn nadruk).

¹¹² Zie PIROTTE, Une image, pp. 30-34.

¹¹³ Geciteerd door DELFORGE, Art wallon et mouvement wallon, *EMW*, p. 65.

schilders van de Spaanse Nederlanden. De titel van de expositie luidde immers *Fiamminghi a Roma* en hij wilde niet dat ‘Waalse’ kunstenaars onder die noemer voorgesteld werden aan de wereld.¹¹⁴ De gedachte dat middeleeuwse kunstenaars Waals of Vlaams waren (in de betekenis die we nu aan die woorden toekennen), is niet alleen anachronistisch, maar wijst er ook op dat wallinganten net zo goed als flaminganten hun identiteit ver in de tijd terugprojecteren en niet uitsluitend baseren op civiele, voluntaristische principes. Dit doet trouwens niets af aan het feit dat de Vlaamse gemeenschap *Fiamminghi* gebruikte in haar eigen identiteitsproject. De tentoonstelling kreeg immers de officiële titel ‘Culturele ambassadeur van Vlaanderen’.

Weinig Belgische onderzoekers hebben oog gehad voor deze etnische *markers* in het wallingantische discours. De meesten hebben het onderscheid tussen de etnische Vlaamse en de civiele Waalse natie overbenadrukt, zoals bv. Marco Martiniello:

“[...] les différentes formes de nationalisme flamand ont ce trait fondamental comme de croire en l’existence *objective* d’un peuple, d’une nation ou d’une groupe ethnique flamand reconnaissable par des caractéristiques héritées du passé. Certains invoquent le sang, d’autres la langue ou la culture, d’autres encore la mémoire collective de l’oppression vécue par les ancêtres. [...] En Wallonie, rares sont les hommes politiques qui acceptent l’étiquette de ‘nationalistes wallons’, même parmi les plus fervents régionalistes. La rhétorique officielle se réfère volontiers au modèle idéologique français de citoyenneté et d’identité nationale qui ne relève pas, d’après ses défenseurs du nationalisme. [...] C’est donc le modèle de la Staatsnation (nation étatique) qui est proposé par la Wallonie. Cette conception d’une communauté wallon de destin ouverte à tous ceux qui souscrivent au contrat social wallon, quelle qu soit leur origine nationale ou ethnique, s’est implantée dans le discours officiel wallon.”¹¹⁵

Elk van de elementen die Martiniello Vlaams-nationalistisch noemt, keren terug in het discours van de WB; met name territoriale integriteit en objectieve volkskenmerken als taal, ras, bloed, gemeenschappelijke afkomst, volksaard en eeuwenoud volksverleden

6.1 De Waalse geboortgrond

6.1.1 Territorium en WB

Onderzoekers noemen territorium doorgaans een irrelevante factor in de Waalse beweging. In de voor het overige voortreffelijke studies van de UCL-historici Luc Courtois en Jean Pirotte lezen we bijvoorbeeld: “Certes, et l’on ne peut que s’en réjouir, on n’a jamais vu poindre et se fortifier en Wallonie une mystique du sol comparable à la piété dont on entoure le *Vlaamse grond*”.¹¹⁶ Aan Waalse en Franstalige kant wordt het communautaire conflict vaak samengevat als een botsing tussen het Vlaamse *droit du sol* en de universele rechten van de mens. Dat Vlamingen ‘territoriumfetisjisten’ zijn die *steeds* voor een eentalig en van alle anderstaligen gezuiverd

---

¹¹⁴ DELFORGE, Art wallon et mouvement wallon, *EMW*, p. 62.

¹¹⁵ MARTINIELLO, La question nationale belge, pp. 89-90 (mijn nadruk).

¹¹⁶ COURTOIS et PIROTTE, Epilogue, p. 304 (oorspronkelijke nadruk).

Vlaanderen gestreden hebben, is een hardnekkig misverstand dat het communautaire debat in België vertroebelt. De vooraanstaande liberale politicus Hervé Hasquin (°1942), tevens historicus, schreef in 1996, in de 3de heruitgave van zijn essay over *Historiographie et politique*, dat de Vlaamse beweging vanaf 1860 resoluut de kaart trok van “un unilinguisme absolu en Flandre et en Wallonie sans plus aucune concession au bilinguisme”.¹¹⁷ Paul Delforge herhaalde die stelling in de EMW : het was vanaf 1856 “que l’objectif ultime [du mouvement flamand] est de rendre la Flandre unilingue flamande [...] c’est-à-dire débarrassée du français.”¹¹⁸ Bij Nederlandstalige auteurs wier onderzoek zich toespitst op de onverdraagzame kanten van de VB, lezen we vaak gelijklopende stellingen. Detrez en Blommaert bv. wijten het verdwijnen van de Franstalige culturele bovenlaag in Vlaanderen volledig en uitsluitend aan het territoriale homogeniteitsdenken van de VB.¹¹⁹ Deze complexe sociale verandering toeschrijven aan 1 ultieme verklaringsfactor is een vorm van historisch reductionisme. Zij gaan voorbij aan de sociale en economische processen die deze evolutie begeleidden en aan de invloed van de andere communautaire groepen op de denkbeelden van de VB. In tegenstelling tot wat Detrez en Blommaert schijnen te denken, is er niet zoiets als een nationalistisch determinisme dat de VB van bij haar ontstaan deed kiezen voor een eentalig Vlaanderen en is zij niet vanuit haar eigen - in volkomen isolement tot stand gekomen - nationalistische premissen tot die keuze gekomen.

Het concept van een homogeen, eentalig grondgebied is geen flamingantische uitvinding van de 19de eeuw. De overgrote meerderheid van de flaminganten streed toen niet onder het motto “1 grondgebied - 1 taal”, maar zij concentreerden hun energie op de verwezenlijking van een volledig tweetalig Vlaanderen. Pas kort voor de Eerste Wereldoorlog veranderde dat. Eliane Gubin wees er twintig jaar geleden al op dat het de Vlaamse beweging in de 19de eeuw ontbrak aan “un élément primordial pour être germe de nouveau nationalisme: l’élément *territorial*. Au XIXe s., la présence non contestée des Francophones en Flandre confère aux différences linguistiques un contenu exclusivement social et nullement communautaire.”¹²⁰ Chantal Kesteloot toonde recent in haar proefschrift aan dat rond 1905 toen de WB zich hevig verzette tegen elke vorm van tweetaligheid, aan Vlaamsgezinde kant de situatie totaal anders was: “Pour des raisons historiques, le bilinguisme n’y suscite à ce moment pas la même hostilité.”¹²¹ Dat de VB na WOI toch de idee van eentalig Vlaanderen omarmde, wijt Kesteloot in belangrijke mate aan de houding van de Waalsgezinden:

---

¹¹⁷ HASQUIN, *Historiographie et politique*, p. 32.

¹¹⁸ DELFORGE, *Autonomie culturelle, EMW*, p. 88.

¹¹⁹ BLOMMAERT en DETREZ, *Inleiding*, p. 14.

¹²⁰ GUBIN, *Flamingantisme et patriotisme en Belgique*, p. 573 ; zie ook WITTE, *Taal en territorialiteit*, p. 213..

¹²¹ KESTELOOT, *L’obstacle*, p. 35.

“Par son rejet de toute forme de bilinguisme, le mouvement wallon contraint lui aussi le mouvement flamand à se transformer.”¹²²

6.1.2 Het droit du sol wallon

We vinden het concept van een onschendbaar territorium met onaantastbare grenzen minstens even vroeg terug bij Waalse als bij Vlaamse politici.¹²³ De pioniers van de politieke VB - politiek in de zin dat zij via het parlement hun eisen probeerden te realiseren, ijverden vanaf de jaren 1860 voor een wettelijke ingreep in het Belgische talenregime. Zij stelden de tweetaligheid van Vlaanderen niet in vraag, wel het monopolie van het Frans. Edward Coremans bijvoorbeeld wees expliciet elk territorialiteitsbeginsel af tijdens de parlementaire bespreking van de taalwet op het gerecht van 1873, waarvan hij de geestelijke vader was: “La première proposition, celle que j’ai formulée [...] ne tendait nullement à faire décider par exemple, que la langue du territoire devait, en pays flamand, être toujours, dans tous les cas, la langue de la justice répressive.” Hij bleek een aanhanger van het personaliteitsbeginsel: “Dès l’origine, nous avons demandé que tout individu devant comparaître devant la justice répressive, même en pays flamand, pût exiger qu’il fût fait usage, dans l’instruction et dans le débat de la langue française, si cet idiome était *préfééré* par lui.”¹²⁴ Bij de bespreking van de taalwet op het bestuur van 1878 noemde initiatiefnemer Jan De Laet het denkbeeld dat een Vlaams ambtenaar geen Frans zou hoeven te kennen “aussi absurde que de vouloir confier des fonctions de comptable à un homme qui ne savait pas les quatre règles de l’arithmique”.¹²⁵

Vanaf de jaren 1870, toen de eerste taalwetten in het parlement besproken werden en nog vóór het ontstaan van de politieke WB, gebruikten invloedrijke liberale Waalse politici als Jules Bara en Walthère Frère-Orban argumenten die ons nu Waalsgezind in de oren klinken. Zij verdedigden de carrièrekansen van Nederlandsonkundigen in Vlaanderen, kloegen over de achterstelling van Walen, verwierpen verplichte tweetaligheid en waren beducht voor Vlaams imperialisme.¹²⁶ Dit was nog geen volgroeid wallingantisme. Het bleef voorlopig een oppositietactiek, waarmee de liberalen uiting gaven aan hun ontevredenheid over de ‘klerikale’ taalwetten, die in hun ogen de machtspositie van de katholieken en de uitsluiting van de liberalen in Vlaanderen versterkten. Door de langdurige oppositiekur van de liberalen – van 1884 tot 1914 waren de katholieken onafgebroken aan de macht - zou hun frustratie echter de voedingsbodem worden voor de WB.

---

¹²² *Ibid.*, p. 605.

¹²³ Dat blijkt onder meer uit een analyse van de parlementaire debatten rond de taalwetten tussen 1873 en 1963. VAN GINDERACHTER, *De politieke partijen en de taalwetgeving*.

¹²⁴ COREMANS APC, 11 juli 1873, p. 1491 (mijn nadruk); zie ook COREMANS APC, 15 juli 1873, p. 1520.

¹²⁵ DE LAET APC, 8 mei 1878, p. 823.

¹²⁶ Zie VAN GINDERACHTER, *De politieke partijen en de taalwetgeving*, pp. 60, 85-86, 130-131

Rond de eeuwwende ging de VB volledige taalgelijkheid met Wallonië opeisen¹²⁷, maar het was nog geen uitgemaakte zaak of men daarmee tweetaligheid in heel België bedoelde dan wel eentaligheid in Vlaanderen - die laatste optie won het pleit pas rond 1910.¹²⁸ Met het principe van de wederkerigheid doemde voor Waalse politici het schrikbeeld op van Vlaamse taaleilanden in Wallonië. Hun angst voor het Nederlands was niet alleen een afwijzing van een in hun ogen minderwaardig dialect, maar was ook ingegeven door de afkeer van de Waalse socialisten en liberalen voor de katholieke regering – die haar hegemonie te danken had aan haar electorale aanhang in Vlaanderen. Om te verhinderen dat het gebruik van het Nederlands bezuiden de taalgrens verplicht zou worden en het klerikalisme er wortel zou schieten, gingen zij het Waalse grondgebied voorstellen als homogeen en eentalig, in tegenstelling tot het heterogene en tweetalige Vlaanderen. Het Nederlands werd immers gezien als een veroveringswapen van de VB die “dans ses tendances envahissantes en Wallonie” bestreden moest worden, zo stelde het de in 1911 opgericht *Ligue nationale anti-flamingante*.¹²⁹

Geleidelijk aan werd het Waalse grondgebied een waarde *an sich* met eigen rechten die gerespecteerd dienden te worden. Zo keurde Jules Destrée de Gelijkheidswet (1898) goed met de veelzeggende woorden: “je ne croirais pas trahir la ferveur profonde que je garde à *ma terre wallonne* en mêlant mon suffrage à ceux des cléricaux de Flandre”.¹³⁰ Het 20ste-eeuwse Waalse territorium werd zodanig vanzelfsprekend dat men de grenzen ervan als eeuwenoud ging beschouwen en dat men zich niet meer kon voorstellen dat ze er ooit *niet* waren. In zijn essay *L'originalité wallonne* (1906) zocht de dichter Jules Sottiaux in de natuur naar “les causes principales où les âmes ont puisé leur tempérament”; een gedachte die hij samenvatte in het adagio “le terroir est bien le miroir de notre âme”.¹³¹ Het aloude verbond tussen grond en volk deed zijn intrede in het wallingantische gedachtegoed. Zo roemde de ligue wallonne de Verviers in 1913 “la ferme volonté qu’ont les Verviétois de défendre l’intégrité racique de la Wallonie, [...] cette bonne terre wallonne, avec ses libertés ancestrales, son caractère propre, ses qualités ethniques et son ambiance gauloise, qui font sa valeur et sa force.”¹³²

Een duidelijke koppeling van het territorium aan de immanente kwaliteiten van de natie.¹³³

Na de Eerste Wereldoorlog radicaliseerden de wallingantische territoriale standpunten, onder andere omdat de Vlaamse beweging steeds meer eisen ging stellen en omdat het radicale, anti-Belgische Vlaams-nationalisme op het politieke toneel verscheen. Het is niet toevallig dat er in

---

¹²⁷ VAN VELTHOVEN, De taalwetgeving, p. 254; zie ook VOS, Nation belge, p. 211.

¹²⁸ WILLEMSSEN, Liberalisme en Vlaamse Beweging, p. 158; zie ook WILS, *Honderd jaar Vlaamse beweging*, p. 196.

¹²⁹ DELFORGE, *Ligue nationale anti-flamingante*, *EMW*, p. 1000.

¹³⁰ Geciteerd door QUAIRIAUX, *Le stéréotype du Flamand*, p. 141 (mijn nadruk).

¹³¹ Geciteerd door PIROTTE, *Une identité paysagère*, p. 118.

¹³² Geciteerd door POTTÉ, *Ligue wallonne de Verviers*, *EMW*, p. 1026.

¹³³ Voor meer voorbeelden van de koppeling peuple wallon-terroir wallon bij wallinganten, zie PIROTTE, *Une identité paysagère*, pp. 115-120.

deze periode een ritueel met Waalse aarde ontstond. Vanaf 1924 organiseerden Waalse militanten in Brussel een *hommage à la terre wallonne*, een ceremonie met een urne met aarde afkomstig van Waalse en Franse slagvelden uit de Eerste Wereldoorlog.¹³⁴

6.1.3 Taaleilanden

Het logische gevolg van de nadruk op de onschendbaarheid van *la terre wallonne*, was de angst voor de aantasting van de homogeniteit. Naar aanleiding van de massale aanwezigheid van ‘vreemdelingen’ (i.e. Vlamingen) in Wallonië kort na de Wapenstilstand bestempelde de Waalsgezinde journalist Jean Fillée (1900-1975) “la constitution d’îlots étrangers en Wallonie comme un *péril mortel*”. Hij riep onderwijzers en priesters ertoe op “à contribuer à l’assimilation et à l’absorption rapide” van deze mensen.¹³⁵

Tijdens het interbellum lieten Waalsgezinde kamerleden er bij de bespreking van de taalwetten geen twijfel over bestaan dat faciliteiten voor Vlaamse migranten uit den boze waren. Die zouden immers tot gevolg hebben “[qu’] on introduise chez nous les querelles linguistiques, que l’on crée en Wallonie des îlots flamands, qu’on introduise le flamingantisme”, zo argumenteerde de Waalse socialist Eugène Van Wallegem (1882-1964), een van de wallingantische medestrijders van Destrée, in 1930. Een Vlaamse arbeider die in Wallonië aankwam, vond immers steevast een geestelijke op zijn drempel die hem inprentte “[qu’] il doit rester chrétien et Flamand et se tenir à l’écart de l’ensemble du peuple wallon”.¹³⁶ De liberaal François Bovesse (1890-1944), een van de grote namen uit de tussenoerlogse WB, dulde dan ook geen “foyers de pénétration, des foyers de résistance contre *la culture de la région*. Nous avons lutté contre la formation de ce que [...] nous avons nommé les îlots”.¹³⁷ Over de taalhomogeniteit van Wallonië viel niet te discussiëren, die moesten de Vlamingen volgens Jules Destrée “scrupuleusement” respecteren.¹³⁸ Wallonië eiste “le respect de son unilinguisme séculaire”, zo stelde de liberale, wallingantische voorman Emile Jennissen (1882-1949).¹³⁹ Die eeuwenoude eentaligheid van Wallonië was het grote verschil met Vlaanderen, volgens de socialist Louis Piérard (1886-1951), lid van de *Assemblée wallonne* en later van de *Ligue d’Action wallonne*, in 1921: “[L]a Wallonie est [...] un pays où l’unité de langue existe de façon parfaite, la région flamande, d’autre part, est un pays où co-existent deux langues.”¹⁴⁰ Waalsgezinden zien de aanwezigheid van Vlaamse arbeiders in Wallonië vaak over het hoofd. Yves Quariaux schat hun aandeel in het

---

¹³⁴ DELFORGE, Fêtes de la Wallonie, *EMW*, p. 629.

¹³⁵ Geciteerd door DELFORGE, Fillée Jean, *EMW*, p. 634 (mijn nadruk).

¹³⁶ VAN WALLEGHEM *APC*, 19 februari 1930, p. 639; zie ook DESTRÉE *APC*, 12 februari 1930, p. 529.

¹³⁷ BOVESSE *APC*, 2 juni 1932, p. 1872 (mijn nadruk).

¹³⁸ DESTRÉE *APC*, 12 februari 1930, p. 530.

¹³⁹ JENNISSEN *APC*, 20 januari 1932, p. 492.

¹⁴⁰ PIÉRARD *APC*, 4 augustus 1920, p. 2311.

arrondissement Charleroi in 1910 op 6,4% van de totale bevolking en in het Centre tussen 5 en 12%. In de gemeente Châtelineau liep dit zelfs op tot 26,97%.¹⁴¹

Als er al taalminderheden waren in Wallonië waren die niet te vergelijken met de Vlaamse Franstaligen. Zo beweerde de socialist Jules Mathieu (1887-1943) in 1930: “Mais les minorités ne sont pas les mêmes en Flandre et en Wallonie. Il y a des émigrés épisodiques, sans traditions, en Wallonie; nos amis flamands admettent que nous les *assimilions*.”¹⁴² *Le droit du sol* haalde het hier volledig op *le droit du citoyen*; migranten moesten zich niet alleen integreren, maar zich volledig assimileren. Het onderscheid tussen zgn. autochtone, eeuwenoude taalminderheden in Vlaanderen en allochtone, efemere taaleilandjes in Wallonië was een belangrijk wapen uit het argumentenarsenaal van de WB. De *Assemblée wallonne* liet in 1930 bij monde van Joseph-Maurice Remouchamps weten dat Wallonië “exclusivement et intégralement française” was en “aucune minorité linguistique autochtone” telde.¹⁴³ Elie Baussart (1887-1965), de voortrekker van de katholieke WB, voegde daar in hetzelfde jaar aan toe dat de taalsituatie in beide landsdelen niet te vergelijken was: “il s'agit là-bas [i.e. in Vlaanderen] d'autochtones, ici d'immigrés”¹⁴⁴ Remouchamps en Baussart lieten zo uitschijnen dat autochtone taalminderheden wel rechten konden krijgen. De aanwezigheid van een historisch aantoonbare band met het grondgebied waar men woonde impliceerde dus taalrechten, de afwezigheid ervan betekende dat men geen rechten kon laten gelden.

6.1.4 Vlaams imperialisme

De invoering van tweetaligheid in centrale overheidsdiensten en de verspreiding van het Nederlands in Wallonië werden zonder meer verbonden met flamingantische veroveringsplannen en beschreven in termen als “[l'] *impérialisme* flamand”¹⁴⁵ en “*l'emprise* germanique”.¹⁴⁶ De socialist Léon Troclet (1872-1946), overtuigd Waals federalist, trok in 1921 van leer tegen het “affreux bilinguisme [...] qui ferait du peuple wallon un peuple *inféodé* à l'autre partie du pays”.¹⁴⁷ Van Wallegem zei in 1930: “[N]os collègues flamands ont perdu de vue qu'en ces derniers années nous avons assisté à *l'avance triomphante* du bilinguisme en Belgique et que ces *conquêtes* du bilinguisme blessaient profondément les sentiments de la Wallonie.”¹⁴⁸ René Branquart (1871-1936), socialist en lid van de *Assemblée Wallonne*, ging het verst. Hij verfoeide de

---

¹⁴¹ QUAIRIAUX, Les ‘Flamains’ en QUAIRIAUX, Présence flamande.

¹⁴² MATHIEU APC, 13 februari 1930, p. 552 (mijn nadruk); zie ook DESTRÉE APC, 5 maart 1930, p. 764.

¹⁴³ LIBON, Législations linguistiques, EMW, p. 945.

¹⁴⁴ Geciteerd door DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, in: EMW, p. 832.

¹⁴⁵ TROCLET APC, 28 juli 1921, p. 2381 (mijn nadruk).

¹⁴⁶ Het zevende congres van de *Ligue d'Action Wallonne de Liège* in 1930, geciteerd door JAMINON et DELFORGE, *Ligue d'action wallonne de Liège*, EMW, p. 992.

¹⁴⁷ TROCLET APC, 28 juli 1921, p. 2377 (mijn nadruk).

¹⁴⁸ VAN WALLEGHEM APC, 20 februari 1930, p. 652 (mijn nadruk).

tweetaligheidsbepalingen van de bestuurstaalwet van 1921 want “une *invasion* de rats flamingants menace nos bureaux.”¹⁴⁹

Na WO I werden de Vlamingen vaak in één adem vernoemd met de oorlogszuchtige Duitsers.¹⁵⁰ Branquart vergeleek de taalwet van 1921 (die overheidsdiensten in Vlaanderen verplichtte het Nederlands te gebruiken maar het gebruik van het Frans niet verbood) met de vernederlandsing van de Gentse universiteit tijdens WO I door de Duitse gouverneur-generaal Moritz von Bissing: “[L’article 1] reproduit les principales dispositions de l’arrêté boche de 1917.”¹⁵¹ Volgens Van Wallegghem kon men de Walen nog het beste vergelijken met de gedeporteerden van WO I: “Ces malheureux, que l’on parquait dans des wagons de chemin de fer comme des bestiaux, savaient qu’on les déportait, mais on pouvait leur demander: Vers quelle destination vous dirige-t-on? Ils répondaient tous indistinctement: Nous savons que nous partons, mais nous ignorons où nous allons.”¹⁵²

Na de Tweede Wereldoorlog is de onlosmakelijke band tussen grond en volk niet verdwenen. Vandaar dat de commotie rond Voeren zulke buitensporige proporties kon aannemen. Eerder dan een botsing tussen vrijheid en taaldwang was de ‘strijd’ om Voeren een clash tussen twee ideologieën die uitgingen van een homogeen eentalig grondgebied. Het is veelzeggend dat begin 2001, ironisch genoeg bij de voorstelling van de EMW, Waals minister-president Jean-Claude van Cauwenberghe de “uithoeken” van Wallonië schetste “de Fourons à Mouscron, de Nivelles à Arlon”.¹⁵³ Voeren, dat officieel in het Vlaamse gewest ligt, valt als landelijke gemeente met amper 1.634 inwoners (cijfers uit 1991) een beetje uit de toon tussen de steden Moeskroen, Nijvel en Aarlen. Door niet Luik of Verviers als uiterste oostelijke punt van Wallonië te kiezen, maakte Van Cauwenberghe duidelijk dat Voeren essentieel is voor het territoriale zelfbeeld van de Waalse beweging. Dezelfde Van Cauwenberghe toonde in 2002 nogmaals hoezeer hij hechtte aan de onaantastbaarheid van het Waalse territorium. Toen Karl-Heinz Lambertz, de minister-president van de Duitstalige gemeenschap, het idee opperde een referendum te organiseren in de Oostkantons over de vraag of de Duitstaligen een apart gewest, los van Wallonië zouden moeten vormen, wees *Van Cau* dat in *Le Soir* resoluut af. Een gewest met slechts 71.000 inwoners was volgens hem niet leefbaar en bovendien waren de Duitstaligen Walen: “Tout simplement, pour moi, il y a des Wallons de langue allemande comme il y en a de langue française, de langue étrangère. Ma

---

¹⁴⁹ BRANQUART APC, 1920-1921, 27 juli 1921, p. 2339.

¹⁵⁰ De associatie van flamingantisch en Vlaams met Duits en Germaans dateerde echter al van vóór WO I. Het blad *L’action wallonne* bijvoorbeeld stelde zich in 1908 tot doel te strijden tegen “le pangermanisme menaçant l’intégrité nationale”. (Geciteerd door PIROTTE, *Action wallonne* (L’) (1907-1908), *EMW*, p. 20).

¹⁵¹ BRANQUART APC, 27 juli 1921, p. 2339.

¹⁵² VAN WALLEGHEM APC, 20 februari 1930, p. 653.

¹⁵³ VAN CAUWENBERGHE, *Discours*.

définition reste celle-ci: Est wallon tout habitant de Wallonie.”¹⁵⁴ Het civiele principe wordt hier op zijn kop gezet: niet het individu bepaalt tot welke gemeenschap hij of zij wil behoren, iemands nationale identiteit is volledig bepaald door zijn of haar woonplaats.

Territorium is dus een belangrijk onderdeel van de wallingantische ideologie, maar ook een duidelijk beschrijfbare, objectieve Waalse volksaard behoort tot de etnische canon van de WB.

6.2 De objectieve Waalse volksaard

Elke politieke gemeenschap heeft - zoals Jean Pirotte schrijft - het recht haar erfgoed en haar wortels te zoeken, zelfs in een verleden waarin zij nog niet onder haar huidige naam bestond.¹⁵⁵ Niemand zal ontkennen dat de voorouders van de huidige Walen al voor de 19de eeuw en soms onder dezelfde heersers leefden op het grondgebied van wat nu het Waalse gewest is. Toch zijn de meeste historici het erover eens dat ‘Wallonië’ in zijn politieke betekenis - net als ‘Vlaanderen’ - pas ontstond na de stichting van België. Op de Belgische taalpolitiek entte zich immers eerst de Vlaamse beweging, die een tegenreactie opriep in de vorm van de Waalse beweging. Dit belet Waalsgezinden echter niet heel wat verder in de tijd terug te gaan. Waarom projecteren zij de “geboorte” van Wallonië eeuwen in de tijd terug?

De Waalse beweging profileerde zich bij haar ontstaan als de voorhoede van een etnische natie. Dat is, gezien het tijds kader, allerm minst vreemd. De idee van een eeuwenoud, ‘natuurlijk’, als het ware door God voorbestemd volk dat bloed, cultuur en taal deelde, oefende in de 19de eeuw een grote aantrekkingskracht uit op de voorvechters van jonge naties. Het kwam er immers op aan het bestaansrecht van de natie boven alle twijfel te verheffen om zo de door ‘het volk’, of althans de ‘voorhoede’ van dat volk, gestelde eisen te legitimeren. En hoe kon dat beter dan door een stevige, in de mist der tijden gewortelde, historische traditie? ‘Oud = respectabel’, daar kwam de redenering op neer.

Legitimerende geschiedschrijving speelde hierin een belangrijke rol. Zoals de Leuvense historicus Jo Tollebeek aantoonde, kozen nagenoeg alle West-Europese natie-staten in de 19de eeuw het pad van de nationalistische historiografie, zelfs als ze zich, zoals het jonge België, expliciet als ‘modern’ definieerden. De Belgische revolutie was een progressieve opstand en wilde breken met de resten van het Ancien Régime. Desondanks hechtten de revolutionairen buitengewoon veel belang aan de historische fundering van hun natie om zo hun imago van woelige opstandelingen kwijt te raken. België, zo wilden zij aantonen, was geen jonge parvenustaat. De etnische wortels van de Belgische natie in het verre verleden moesten dat bewijzen.¹⁵⁶

---

¹⁵⁴ ‘Van Cau menace, Hasquin inquiet’, in: Le Soir, 16 augustus 2002, p. 3.

¹⁵⁵ PIROTTE, Une image, p. 26.

¹⁵⁶ TOLLEBEEK, Historical representation, p. 330 (citaat), 334-335.

De tijdgeest gaf prioriteit aan etnisch gelegitimeerde gemeenschappen en de Waalse beweging was hierin een kind van haar tijd. Vandaar dat in de geschiedenis van de Waalse beweging naast het vrij recente concept van *citoyenneté* de volgende elementen als bindmiddel van de Waalse natie hebben gefungeerd: taal, bloed, ras, afstamming, ziel en historische lotsverbintenis. Deze natiekenmerken zetten de vrije keuze buitenspel omdat je er als individu geen greep op hebt: je afkomst bepaalt tot welke natie je behoort. We verwijderen ons hiermee mijlenver van de ideale voluntaristische, subjectivistische en civiele natie. Als bloed en ras in 1900 de belangrijkste etnische natiekenmerken waren, dan is een gemeenschappelijk volksverleden dat vandaag: toen bloed en ras hun geloofwaardigheid verloren als “natievormers”, nam afstamming hun plaats in. Toen dat op zijn beurt uit de mode raakte, dook de volksaard op, enzovoort.

6.2.1 Taal

Jules Destrée, de “stamvader van de Waalse beweging” (dixit Chantal Kesteloot), noemde taal in 1923 “misschien wel de duidelijkste uiting van een ras [...]. De taal zelf bewijst de originaliteit van de groep mensen die haar spreekt en die originaliteit is zowel de voorwaarde als de rechtvaardiging van een onafhankelijk bestaan.”¹⁵⁷ Hiermee vertolkte Destrée een wijdverspreide mening in de WB. “La langue est la pierre de touche de la nationalité”, zo schreef de Waalse dialectoloog en folklorist Arille Carlier (1887-1963), in 1934¹⁵⁸ en in *Le Petit cathéchisme wallon*, een rattachistische brochure uitgegeven in 1936, stond te lezen: “Quel est le miroir fidèle du caractère et de l’âme d’un peuple? C’est la langue parce qu’elle est l’héritage de toute la race qui l’a façonnée, de génération en génération [...]” Een Waalse kind dat op te jonge leeftijd een vreemde taal (met name het Nederlands) moest leren, werd “inapte à communier avec l’âme de son peuple”.¹⁵⁹ Deze expliciete koppeling van de taal aan de volksaard vinden we ook na WOII nog terug. Een rattachistische affiche uit 1992 refereerde onder andere aan de taal als natievormend principe: “Même origine, même langue, même sensibilité, même culture: tous ces traits essentiels d’une nation montrent que nous sommes une branche du peuple français séparé du tronc par des accidents de l’histoire.”¹⁶⁰

De concepten van de *Francité* of *Romanité*, een Romaanse taalgemeenschap waartoe de Walen sinds de Gallo-Romeinse periode, behoord zouden hebben, zijn wijdverspreid in de WB van vandaag. In deze context is het opvallend dat Waalsgezinden nooit hebben gestreden voor de erkenning van het Waals als standaardtaal. Zeker vanaf de 19de eeuw moesten naties immers niet alleen een eigen grondgebied hebben, maar ook een eigen prestigieuze standaardtaal. Een als dialect

---

¹⁵⁷ DESTREE, *Wallons et Flamands*, p. 15, in vertaling geciteerd door KESTELOOT, *Waalse beweging en nationale identiteit*, p. 162.

¹⁵⁸ Geciteerd door DELFORGE, Carlier Arille, *EMW*, p. 231.

¹⁵⁹ Geciteerd door GODEFROID, *Race wallonne et mouvement wallonne*, *EMW*, p. 1326.

¹⁶⁰ Affiche afgedrukt in DELFORGE, *Réunionisme*, *EMW*, p. 1414.

bestempelde taalvariant volstond niet. Het aanzien van het Frans was een belangrijk concurrentievoordeel in de strijd tegen de VB.

Niet alleen menen Waalsgezinden al eeuwenlang een respectabele cultuurtaal te spreken, ze dichten het Frans ook allerlei inherent-emanipatorische kwaliteiten toe. Volgens de Waalsgezinde historicus Maurice-Aurélien Arnould (°1914) was het mooiste geschenk dat de Walen aan België gedaan hadden “celui de leur langue, support de leurs idées, véhicule d’une des cultures les plus humaines qui soient: celle de la France.”¹⁶¹ De liefde voor het Verlichte Frans werd gespiegeld in het *dédain* voor het obscurantistische Vlaams, dat letterlijk een duistere taal was, “une langue secondaire dépourvu de tout rayonnement”¹⁶² met de woorden van het liberale, wallingantische Kamerlid Emile Buisset (1869-1925). Zijn socialistische collega Branquart vatte het contrast tussen beide talen in een geslaagde metafoor: “[L]a langue flamande ne fait l’effet d’un carrousel de chevaux de bois [...]; tout cela tourne autour de son poteau, pour toujours revenir à la même place. Le français, au contraire, c’est une grande gare de chemin de fer qui conduit son homme au bout du monde, et présente à ses yeux les plus beaux paysages de l’univers.”¹⁶³ Elf jaar later noemde Branquart het ‘Vlaams’ kortweg “un ‘broebelage’”.¹⁶⁴ Hij was niet de enige in de WB die er zich minder welwillend over uitliet. In 1922, in volle nasleep van WOI, schreef het radicale Waalse blad *Le Clairon Hardy* over het ‘Vlaams’: “Ce n’est qu’un patois dont la langue véhiculaire est le néerlandais, qui lui-même, n’est qu’un patois boche”¹⁶⁵ en in 1946 riep Olympe Gilbert (1874-1958), Waals dialectoloog, publicist en liberaal senator, uit: “nous refusons le principe de l’égalité des langues, parce que nous estimons que lorsqu’on aligne le français sur le front du flamand, on se moque de nous.”¹⁶⁶ Deze afkeer is volgens Chantal Kesteloot een rode draad in de geschiedenis van de WB. “De continuïteit [van de WB] ligt ontegensprekelijk in de opvatting van het ‘Vlaams’ door de Waalse militanten. De verwerping ervan in de afgelopen eeuw is niet fundamenteel veranderd. Zeker, de dialecten van het Noorden hebben plaatsgemaakt voor een standaardtaal, maar deze wordt nog altijd beschouwd als een taal van het tweede garnituur.”¹⁶⁷

6.2.2 Bloed en Ras

Bij het ontstaan van de Waalse beweging was het rasdiscours wijd verspreid, maar het had nog niet zijn huidige nare bijklank. Zo werden de termen ras, cultuur en volk vaak door elkaar gebruikt.¹⁶⁸

---

¹⁶¹ PIÉRARD, Arnould Maurice Aurélien, *EMW*, p. 60.

¹⁶² BUISSET *APC*, 1920-1921, 26 juli 1921, p. 2313.

¹⁶³ BRANQUART *APC*, 27 juli 1921, p. 2337.

¹⁶⁴ BRANQUART *APC*, 11 mei 1932, p. 1726

¹⁶⁵ CLARA et PIROTTE, Clairon Hardy (Le) (1920-1922), *EMW*, p. 273.

¹⁶⁶ DELFORGE, Gilbert Olympe, *EMW*, p. 717.

¹⁶⁷ KESTELOOT, Waalse Beweging, in: *NEVB*, p. 3650.

¹⁶⁸ DE ROOY, De wetenschap van het ras, p. 21.

Essentieel is echter dat ‘ras’ (zowel in zijn oudere, brede als in zijn moderne beperkte betekenis) een deterministische en objectivistische term is die een etnisch natieconcept fundeert.

Sinds het ontstaan van de WB hebben wallinganten de taalstrijd geïnterpreteerd als een ‘rassenconflict’, wat ‘wetenschappelijk’ onderbouwd werd door de paleontoloog Julien Fraipont (1857-1910), die bekendheid verwierf met de eerste beschrijving van de Man van Spy. In zijn in 1895 gepubliceerde artikel *Les Origines des Wallons et des Flamands*, stelde hij: “Parmi toutes les races qui se sont fixées sur notre sol, il en est deux qui ont eu une prépondérance marquée: les brachycéphales néolithiques belges et le type germanique ou de Hallstadt.” Het brachycefale type was de voorvader van de Walen, het Germaanse van de Vlamingen. Fraipont voegde eraan toe: “Cette dualité d’origine, qui se reflète non seulement sur les propriétés physiques, mais encore sur le caractère, sur le tempérament et dans la langue, est la vraie cause de cette sorte d’antagonisme allant souvent jusqu’à l’hostilité entre les Wallons et les Flamands.”¹⁶⁹ In 1905, op het Waals congres van Luik, maakte hij echter een spectaculaire *volte-face*: “neen, er bestaat geen Waals ras, neen, er bestaat geen Vlaams ras [...] Wij zijn gemengdbloedigen op alle niveaus.”¹⁷⁰

Fraiponts bekering deed er echter niet meer toe, het raciale verschil tussen Vlamingen en Walen had zijn plaats verworven in het wallingantische ideeëngoed. Albert du Bois (1872-1940), de grondlegger van het rattachisme in de WB, verbond in zijn *Catéchisme du Wallon* uit 1902 ras met bloed: “Une race c’est une famille. Les membres de cette grande famille qu’on appelle une nation, ont dans les veines le même sang.” en “Comment les Wallons appartiennent-ils à la même race que les Français? Nous avons dans les veines le sang des Romains, des Gaulois et des Francs.”¹⁷¹ De *Ligue des étudiants Wallons* wilde in 1912 - naar eigen zeggen - een generatie intellectuelen vormen “conscients du génie et de la force de leur race” en had tot doel “de réveiller et d’affirmer les caractères raciques de la Wallonie, de les défendre contre les dangereuses manoeuvres des fanatiques flamingants”.¹⁷² In hetzelfde jaar, 1913, schreef Richard Dupierreux (1891-1957), die in opdracht van de *Assemblée wallonne* een rapport had opgesteld over de keuze van een Waals symbool, dat de Waal er trots op was “d’être un Gaullois, dont le sang fut pénétré de l’ardeur latine; il s’engorgeilli [sic] d’être par la race, frère des Français de France.”¹⁷³

In haar bijdrage aan de EMW, ‘Race wallonne et mouvement wallonne’, beweert Corinne Godfroid dat ‘ras’ tijdens het interbellum steeds meer terrein verloor in de WB, getuige daarvan de vrijwel complete afwezigheid van het begrip in de congresresoluties van de *Concentration*

---

¹⁶⁹ Geciteerd door COLIGNON, Fraipont Julien, *EMW*, p. 668.

¹⁷⁰ In vertaling geciteerd door GODEFROID, Het ras in de ogen van de Waalse beweging, p. 136.

¹⁷¹ Geciteerd door GODEFROID, Race wallonne et mouvement wallonne, *EMW*, p. 1326.

¹⁷² Geciteerd door JAMINON, Ligue des étudiants Wallons (1912-1914), *EMW*, p. 997.

¹⁷³ Geciteerd door GODEFROID, Race wallonne et mouvement wallonne, *EMW*, p. 1326.

wallonne.¹⁷⁴ Mijns inziens speelde ‘ras’ ook na 1918 nog een rol in de WB. Typerend voor het onduidelijke rasdenken van bepaalde wallinganten, was *Le vote bilatéral et le bilatéralisme*, een brochure uit 1919 van Joseph Maurice Remouchamps. Corinne Godefroid prijst hem voor de duidelijke en niet-raciale definitie die hij daarin gaf van ras, namelijk “une même manière de sentir, de penser et de vouloir, en un mot une ‘âme’ commune”.¹⁷⁵ De invloed van Ernest Renan is overduidelijk. Godefroid ziet echter over het hoofd dat Remouchamps verdere analyse zijn massapsychologische definitie tegensprak. Zo noemde hij de taalgrens een “frontière ethnographique” omdat niet alleen de taal aan weerszijden ervan varieerde, maar ook “l’aspect et la composition du sol, l’anatomie des habitants, la vie économique, intellectuelle, morale et sociale”.¹⁷⁶ Wie het heeft over anatomische verschillen tussen bevolkingsgroepen, hanteert geen louter ‘renaniaans’ rasconcept.

In het parlement bleven wallingantische politici tijdens het interbellum zonder problemen het woord ‘ras’ in de mond nemen - en het is allerm minst zeker dat ze daarbij enkel een voluntaristische gemeenschap van gelijkdenkenden voor ogen hadden.¹⁷⁷ De liberaal Buisset bijvoorbeeld haalde uit naar de tweetaligheidsbepalingen van de bestuurstaalwet van 1921. De Waalse arbeiders, zo zei hij, werden uit de openbare instellingen geweerd ten gunste van Vlamingen “qui ne seront pas de notre race et qui prétendront absorber et opprimer complètement notre activité”.¹⁷⁸ Bij de bespreking van de Nolfwet (die in 1923 een tweetalig regime invoerde aan de Gentse universiteit), riep de socialist Piérard geïrriteerd: “[N]ous ne voulons pas de cette monstruosité qu’est votre culture bilingue. Nous voulons une solution franche et loyale. [...] Nous voulons poursuivre la persistance et la pureté de nos races et nous répudions la barbouillage.”¹⁷⁹ Mijns inziens kan Piérards uitspraak niet weggerelativeerd worden: de idee van raszuiverheid is compleet zinloos voor wie een voluntaristische invulling geeft aan ‘ras’.

Ook buiten het parlement bleef ras - in al zijn dubbelzinnigheid - aanwezig in het wallingantische discours. Op het vijfde congres (in 1928) van de *Ligue d’Action Wallonne (de Liège)*, die de leiding van de WB had overgenomen van de *Assemblée wallonne*, werd een resolutie goedgekeurd die ertoe strekte “[de] donner satisfaction aux deux races” in België.¹⁸⁰ Zelfs na de Tweede Wereldoorlog, toen het rasdiscours door de nazigruwelen alle krediet verloren had, dook het af en toe nog op. *La Wallonie libre*, een van de belangrijkste wallingantische pressiegroepen,

---

¹⁷⁴ GODEFROID, *Race wallonne et mouvement wallonne*, *EMW*, p. 1326.

¹⁷⁵ Geciteerd door GODEFROID, *Race wallonne et mouvement wallonne*, *EMW*, p. 1326 en GODEFROID, *Het ras in de ogen van de Waalse beweging*, p. 139.

¹⁷⁶ Geciteerd door GODEFROID, *Race wallonne et mouvement wallonne*, *EMW*, p. 1326 (mijn nadruk).

¹⁷⁷ Dat blijkt onder meer uit een analyse van de parlementaire debatten rond de taalwetten tussen 1873 en 1963. VAN GINDERACHTER, *De politieke partijen en de taalwetgeving*.

¹⁷⁸ BUISSET *APC*, 26 juli 1921, p. 2315.

¹⁷⁹ PIÉRARD *APC*, 27 juli 1923, p. 2464.

¹⁸⁰ Geciteerd door JAMINON et DELFORGE, *Ligue d’action wallonne de Liège*, *EMW*, p. 992.

nota bene ontstaan als een verzetsgroep tijdens de nazibezetting, stak in 1956 in haar blad zonder enige ironie volgend raciaal betoog af - met een verwijzing naar schedelgroottes: “On sait que la population wallonne est le résultat du mélange de trois éléments principaux: un élément méditerranéen, très sensibles dans certaines de nos contrées, un élément alpin, auquel la plupart de Wallons doivent la configuration brachycéphale de leur crâne, et un élément nordique, plus récent, produit des invasions gauloises et germaniques. Ce mélange est resté stable, jusqu’en ces derniers temps, aboutissant à la création d’un type wallon.” Door de grote instroom van Vlamingen tijdens de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw was er echter “un surcroît de gènes nordiques”. Vandaar dat de immigratie van Italianen volgens *La Wallonie libre* zo welgekomen was. Zij zorgden met hun Latijnse genen voor een mediterraan tegengewicht tegen het “middelmatisme bruxellois” en herstelden “les proportions du mélange séculaire”. De Walen, zo ging het betoog verder, waren weliswaar gastvrij en anti-racistisch, “nous avons la faiblesse de tenir à nos caractères somatiques, tels qu’un long passé les a faits...”. Vlaamse, Nederlandse en Poolse gastarbeiders mochten harde werkers zijn, “on n’en découvrira pas qui présentent pour nous les avantages qu’offrent les Italiens”.¹⁸¹ Paul Delforge citeert dit etnische en raciale proza zonder enige commentaar in zijn artikel over immigratie in de EMW.

Het Waalse ‘geboorteprobleem’ en de Waalse gastvrijheid

Deze verwijzing naar de gewenste ‘etnische’ herkomst van migranten werpt een verhelderend licht op een van de kernelementen van het Waalse zelfbeeld, met name de gastvrijheid en de openheid voor gastarbeiders. Waals minister-president Van Cauwenberghe stelde die tijdens zijn speech ter gelegenheid van de Waalse feestdag in 2003 nog voor als oude waarden die minstens uit de 19de eeuw stamden: “l’ouverture de la Wallonie est une véritable tradition; une tradition forgée à travers des millénaires de passages et d’échanges incessants; une tradition renforcée à l’époque où notre puissance industrielle précoce a fait de nous une terre d’immigration européenne et méditerranéenne.”¹⁸² Is die openheid werkelijk zo’n oude traditie die geïnspireerd is door een onbaatzuchtig interesse voor de Andere?

Het aantrekken van gastarbeiders van ‘Latijnse’ oorsprong werd na de Tweede Wereldoorlog een hoofdbekommernis van de wallingantische migratiepolitiek. Op het vierde congres van de katholieke *Rénovation wallonne* bepleitte Joseph Bercy (1921-1966), een van de leiders van de *Rénovation*, de oprichting van een “Agence wallonne d’immigration”, dat zich zou bezighouden met de recrutering van ‘Latijnse’ gastarbeiders.¹⁸³ *Combat*, het blad van de socialistische Mouvement populaire wallon, hield in 1964 (maar ook later nog) een gelijkklinkend

---

¹⁸¹ Geciteerd door DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, *EMW*, p. 835.

¹⁸² VAN CAUWENBERGHE, *Discours des Fêtes de Wallonie*.

pleidooi: “Combien de fois faudra-t-il répéter que, du point de vue wallon, il vaut cent fois mieux recruter des travailleurs italiens ou latins que d’autres?”¹⁸⁴ De Italofilie, en meer algemeen de openheid tegenover migranten, is mijns inziens nauw verbonden met de ‘ontvolking’ van Wallonië. De Waalse beweging was van bij haar ontstaan geobsedeerd door het hogere geboortecijfer in de Vlaamse provincies. Rond 1900 werden in Vlaanderen 33 kinderen per 1000 inwoners geboren, in Wallonië slechts 20, rond 1930 waren de geboortecoëfficiënten gedaald tot respectievelijk 18 ‰ en 13 ‰, rond 1965 was de Waalse coëfficiënt gestegen tot 15 ‰, de Vlaamse was stabiel gebleven.¹⁸⁵ Naarmate er tijdens het interbellum meer eisen van de Vlaamse beweging ingewilligd werden, kregen wallinganten het gevoel dat de numerieke overmacht van de Vlamingen hen tot een eeuwige minderheidspositie zou veroordelen en dat de Vlamingen door de macht van het getal steeds hun wil zouden kunnen opleggen. De socialistische volksvertegenwoordiger François Van Belle (1881-1966) verwoordde een algemeen onbehagen in de WB toen hij in 1930 de 88 Vlaamse kamerleden tegenover de 73 Waalse plaatste, “la majorité des députés [...] pourront constamment imposer leur volonté à la Wallonie”. “Dans l’avenir comme dans le passé [le] politique anticléricale et démocratique sera toujours mise en minorité vis-à-vis de la mentalité réactionnaire et catholique.”¹⁸⁶ François Bovesse wond er al helemaal geen doekjes om: “Nous faisons moins d’enfants que les Flamands [...]”¹⁸⁷ Na WOII werd deze angst almaar acuter door de neergang van de Waalse industrie.¹⁸⁸ De weigering van 500 Vlaamse burgemeesters om mee te werken aan de talentelling van 1958, de Vlaamse marsen op Brussel in 1961 en 62, de vastlegging van de taalgrens in 1962 door een voornamelijk Vlaamse parlementaire meerderheid¹⁸⁹, de overheveling van de Franstalige Leuvense universiteit naar Louvain-la-Neuve, waren evenzovele voorvallen die de Waalse minoriseringsangst voedden.

Pas bij het begin van de jaren 1960 werd expliciet de link gelegd tussen het geboortetekort, de immigratie en de Waalse economische problemen. De Franse demograaf Alfred Sauvy (1898-1990) schreef in 1962 het rapport *Le problème de l’économie et de la population en Wallonie*, dat een schokgolf door de Waalse beweging joeg. Provocerend aan Sauvy’s werk was het rechtstreekse verband dat hij legde tussen demografie en economie: de industriële teloorgang was te wijten aan de vergrijzing van de bevolking. Hij propageerde een actieve geboortepolitiek, maar dat alleen zou de demografische achteruitgang niet kunnen stoppen. Een actieve immigratiepolitiek was eveneens

---

¹⁸³ DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, *EMW*, p. 836.

¹⁸⁴ Geciteerd door DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, *EMW*, p. 835-836.

¹⁸⁵ VANDENBROECKE, Demografie, p. 907.

¹⁸⁶ VAN BELLE *APC*, 26 feb 1930, p. 727.

¹⁸⁷ BOVESSE *APC*, 20 februari 1930, p. 670.

¹⁸⁸ Zie CAPRON, DEBUISSON et EGGERICKX, Démographie, *EMW*, p. 463.

¹⁸⁹ De wet werd goedgekeurd met 130 stemmen voor, 56 tegen en 12 onthoudingen. Bij de voorstemmers waren er 91 Vlamingen, 20 Walen (12 socialisten op 35; 8 christen-democraten op 19) en 19 Brusselaars. De liberalen, toen in de oppositie, stemden collectief tegen het ontwerp (KESTELOOT, Voeren, p. 3524).

nodig. In Sauvy's zog pleitte ook Albert Delperée (1912-1984) met een invloedrijke studie voor een grotere immigratie om de Waalse economie te revitaliseren.¹⁹⁰ De voorstellen van Sauvy en Delperée werden door een grote meerderheid binnen de Waalse beweging aanvaard. Zo stelde de socialistische politicus Guy Spitaels op een PS-congres in 1976 zijn rapport over demografie voor. Hij schreef daarin: “Nous avons commencé à mourir collectivement. La situation serait plus grave encore sans la présence de la population étrangère qui s'avère essentielle pour une politique de population en Wallonie.”¹⁹¹

Natuurlijk is gastvrijheid een bekend thema uit het 19de eeuwse Belgisch-nationalistische discours, dat de WB beïnvloed heeft. Maar de naoorlogse context van demografische en economische achteruitgang gaf er een nieuwe betekenis aan. De hypothese dat gastvrijheid en civiele concepten pas echt doorbroken zijn in de Waalse beweging op het moment dat de Waalse minoriseringsangst het grootst was, namelijk in de jaren '60 van de twintigste eeuw, moet dan ook onderzocht worden. De massale immigratie in Wallonië na de Tweede Wereldoorlog bood een mogelijke oplossing voor de demografische en economische terugval, maar de gastarbeiders speelden ook een rol in het communautaire conflict: ze kwamen van pas om de Vlaams-Waalse balans meer in evenwicht te brengen. Waalsgezinde politici en vakbondsmensen waren hier zeker niet blind voor. Zo hield een gemeenschappelijk syndicaal front van de *Fédération Générale du Travail de Belgique* en de *Confédération des syndicats chrétiens* op 22 mei 1969 een manifestatie speciaal voor migranten met de bedoeling hen achter de eisen van de *Mouvement populaire wallon* te scharen.¹⁹² Ook het *Rassemblement wallon* nam in zijn programma van 1974 een passage op over de rol van migranten in de demografische én politieke minorisering van Wallonië.¹⁹³

6.2.3 Afstamming

Vandaag vinden we in het Waalsgezinde discours niet zo veel verwijzingen meer naar fysionomische natiekenmerken als bloed en ras. Des te vaker wordt een gemeenschappelijke Gallische of Latijnse afstamming ingeroepen: de Walen als “Latins fidèles”.¹⁹⁴ In 1965 schreef de Waalsgezinde historicus Félix Rousseau (1887-1981): “Depuis des siècles, les Wallons se trouvent aux avant-postes de la Latinité. Ils sont les descendants des Gallo-Romains du nord de la Gaule.”¹⁹⁵

---

¹⁹⁰ CAPRON, DEBUISSON et EGGERICKX, Démographie, *EMW*, p. 463; zie ook DELFORGE, La Wallonie, toutes les cartes en mains: 48. Populations de Wallonie.

¹⁹¹ Geciteerd door DELFORGE, Spitaels Guy, *EMW*, p. 1495.

¹⁹² DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, *EMW*, p. 837.

¹⁹³ DELFORGE, Immigration et mouvement wallon après 1914, *EMW*, p. 838.

¹⁹⁴ Joseph Remy (1891-1962), een van de minder belangrijke leden van het *Congrès national wallon*, in 1951. Geciteerd door DELFORGE et POTELLE, Remy Joseph, *EMW*, p. 1378.

¹⁹⁵ ROUSSEAU, Le problème culturel en Belgique, geciteerd door DELFORGE, La Wallonie, toutes les cartes en mains: 4. La position culturelle des Wallons.

De belangrijkste eigenschap die Walen aan hun Latijnse oorsprong ontleen, is hun vrijheidsliefde. De socialist René Branquart vatte het mooi samen in 1921: “*Instinctivement les gens d’origine germanique vont vers des solutions d’autorité; instinctivement les gens d’origine latine vont vers des solutions de liberté.*”¹⁹⁶ Hier zien we hoe een civiel element een etnische inhoud krijgt: de vrijheidsliefde behoort tot de Latijnse volksziel want het gaat om een instinctieve reactie die zijn wortels heeft in het begin der tijden bij een gemeenschappelijke afkomst. Branquarts uitspraak was ongetwijfeld beïnvloed door zijn oorlogservaringen van 1914-18, en ook WOII sterkte de Waalsgezinden in hun mening. In 1954 bijvoorbeeld betoogde Pierre Sasserath (1910-1979), socialistisch gemeenteraadslid uit Namen: “*Notre caractère latin ne donne pas aux revendications wallonnes l’âpreté des revendications germaniques, ni leur caractère d’unité disciplinée.*”¹⁹⁷

Op de vraag ‘Wie is Waal?’ antwoorden wallinganten niet alleen ‘al wie voor Wallonië kiest of er woont ongeacht zijn of haar voorouders’. Vooral om kunstenaars, grote denkers of bekende koppen als ‘Waal’ te boekstaven, gebruiken Waalsgezinden het principe van de afstamming of de geboorteplaats. Aimée Lemaire formuleerde in 1962 de criteria om te bepalen of een auteur tot de Waalse letteren gerekend kan worden: “*1° le lieu de naissance: il faut être né en Wallonie. 2° la nationalité des parents: on peut être né n’importe où de parents wallons. 3° l’opinion: si l’une de ces conditions n’est pas remplie, on doit dès lors se déclarer wallon expressément.*” Het is interessant dat het civiele criterium van de vrije keuze pas in het geding komt als de etnische geboortecriteria niet van toepassing zijn. Bovendien beperkte Lemaire de reikwijdte van “l’opinion”. Wie kiest voor Wallonië, zo betoogde ze, kan zich niet meer tot een andere natie bekennen: “*Celui qui est né d’une alliance entre un(e) Flamand(e) et un(e) Wallon(ne) doit choisir l’une ou l’autre civilisation et pas seulement la langue.*”¹⁹⁸ We zien hier het culturele eenheidsdenken van nationalisten aan het werk dat stelt dat mensen niet tot twee naties tegelijk kunnen behoren (iets wat in de praktijk wel degelijk voorkomt).

Ook toen het *Institut Jules Destrée* de tentoonstelling *Cent Wallons du Siècle* samenstelde, die in 1992 en 1996 Wallonië rondreisde, was het afstammingsprincipe een belangrijke leidraad. In zijn methodologische nota bij de catalogus van deze expositie schreef Paul Delforge dat er drie criteria in rekening waren gebracht: “*être né en Wallonie; avoir vécu ou vivre en Wallonie; avoir oeuvré ou oeuvrer en Wallonie.*”¹⁹⁹ Het valt al meteen op dat het ideaal van de *libre choix pour la citoyenneté wallonne* helemaal niet in overweging was genomen en dat louter de band met het Waalse grondgebied telde. Vandaar dat we tussen de ‘100 Walen van de 20ste eeuw’ naast

---

¹⁹⁶ BRANQUART APC, 27 juli 1921, p. 2337 (mijn nadruk).

¹⁹⁷ Geciteerd door DELFORGE, Sasserath Pierre, *EMW*, p. 1459.

¹⁹⁸ Aimée Lemaire geciteerd door DESTATTE, Institut Jules Destrée (1938-1988), *EMW*, p. 846.

wallinganten van het zuiverste water zoals André Renard, José Happart en Elie Baussart ook personen vinden waarvan we ons kunnen afvragen of zij zich Waals *voelden*, laat staan of zij *kozen* voor Wallonië. Het gaat onder anderen om de schilders Paul Delvaux en René Magritte²⁰⁰, de historici Godefroid Kurth en Henri Pirenne, Ernest Solvay, de schrijver Georges Simenon en kardinaal Désiré Mercier. Deze prominente Belgen zijn enkel in Wallonië geboren of hebben er gewoond, maar zij waren Wallonië niet bijster genegen (sommigen waren zelfs hevig anti) getuige het feit dat geen van hen is opgenomen in de *Encyclopédie du mouvement wallon*. Er is niets op tegen dat men hen Waals noemt omdat ze een band hebben met het Waalse grondgebied, maar dan moet men ook toegeven dat het principe van de *citoyenneté* hier niet meespeelt.

6.2.4 L'âme wallonne en de historische lotsverbintenis

Nauw verwant met de idee van een Gallo-Romeinse herkomst is het geloof in een Waalse volksaard, een *âme wallonne*, die zich al in een ver verleden openbaarde. Rond de eeuwwisseling kwamen Waalsgezinden in verzet tegen het *âme belge*-denken. Het Waalse congres van 1905 vormde de eerste gerichte poging tot het creëren van een Waalse tegenideologie. De deelnemers probeerden *l'âme wallonne* te definiëren en haalden hun argumenten uit de etnologie, de kunstgeschiedenis, de literatuur, de filologie en de folklore.²⁰¹ In het zog van *l'âme wallonne* dook de nationalistische mythe van de schone slaapster op. De natie, zo luidt de redenering, bestaat al eeuwenlang, maar door allerlei historische omstandigheden is het volk zich niet bewust van zijn aard. Een voorhoede, in Vlaanderen de VB en in Wallonië de WB, moet de volkstrots weer doen ontwaken. Vandaar dat Albert Mockel in 1937 het programma van de jonge WB beschreef als “mettre en lumière les caractères particuliers de l'âme wallonne, - car on ne paraissait pas encore en avoir conscience autour de nous”.²⁰² Doornroosje (het Waalse volk) wacht als het ware op de kus van de prins (de WB) om uit haar letargie te ontwaken.

Het geloof in een onveranderlijke Waalse volksaard of -ziel is overgeleverd tot in onze tijd. In 1976 stelde Jean Duvieusart, voorzitter van het *Rassemblement wallon* tussen 1968 en 1972, dat het onmogelijk was een sociale politiek te voeren in Wallonië “sans défendre l'originalité de la population, je dirais son âme.”²⁰³ Toen Jacques Hoyaux, socialistisch Waalsgezind politicus, in 1978 in Doornik een monument onthulde ter ere van Rogier de la Pasture, gaf hij zijn gehoor de volgende ontboezeming mee over de herdenkingssteen: “elle [cette pierre] constitue [...] le paradigme éclatant de la *constance* d'un peuple, à redécouvrir son histoire et à l'enseigner à ses

---

¹⁹⁹ Comment choisir?, methodologische nota van DELFORGE bij *Cent Wallons du Siècle*.

²⁰⁰ In zijn voorwoord op de eerste editie van *Cent Wallons du Siècle* rekende Jean-Maurice Dehousse beide schilders tot “l'art wallon”.

²⁰¹ LOTHE, *Les débuts du mouvement wallon*, p. 196.

²⁰² Geciteerd door HIERNAUX, *Wallonie (histoire du mot)*, *EMW*, p. 1630.

²⁰³ Geciteerd door DUVIEUSART, *Duvieusart Jean*, *EMW*, p. 538.

enfants. [...] Dévoiler la pierre commémorative de Rogier de la Pasture, c'est affirmer la *permanence* de notre patrie, c'est rendre témoignage à notre dignité."²⁰⁴ Het idee van de eeuwige, de tijd overstijgende, natie met een onveranderlijke kern is hier duidelijk aanwezig. En onlangs, in 1999, haalde Philippe Destatte het verhaal van Doornroosje nog eens aan toen hij de Waalse publicist Michel Quévit (°1939) instemmend citeerde. Die had beweerd dat het Waalse bewustzijn, "dat niet meer was dan een vaag gevoelen [...], het de Walen niettemin mogelijk gemaakt [had] - eeuwenlang - in de overtuiging te leven een verschillend volk te zijn, een Frans- of Romaanssprekend volk."²⁰⁵ Gedurende honderden jaren hadden de Walen slechts een vaag vermoeden van hun eigenheid gehad en pas in de 19de eeuw waren ze als het ware wakker geworden.

Het laatste objectieve natiekenmerk is de eeuwenoude, gedeelde geschiedenis van Wallonië, de lotsverbintenis van de Walen, die uiteindelijk een duidelijk herkenbaar volk gevormd heeft. Het *Institut Jules Destrée* heeft zich van bij zijn ontstaan in 1938, toen het nog *La société historique pour la Défense et l'Illustration de la Wallonie* heette, ingespannen om die gemene geschiedenis te boekstaven. Op de stichtingsvergadering noemde Abbé Jules Mahieu lotsverbintenis de toetssteen van een natie: "vivre les mêmes faits, dans un même état d'âme et d'esprit, c'est là à mon sens, un critère extrêmement précieux et infaillible d'une même nationalité."²⁰⁶ In hetzelfde jaar formuleerde hij het doel van de société historique dan ook als: "fai[re] connaître l'Histoire du Peuple wallon, ses luttes héroïques, ses réactions psychologiques, sa contribution remarquable à l'épanouissement des arts et son évolution sociale et économique, qui en font un des premiers peuples civilisés."²⁰⁷ Tussen de regels door lezen we hier dat de geschiedenis van het Waalse volk verder terugging dan de 19de eeuw. Als het een van de eerste beschaafde volkeren was, dan moeten we minstens terug tot het begin van onze tijdsrekening.

Dat het Waalse gewest zich op zijn website voorstelt als een millenia-oude natie, is dus niet verwonderlijk. Door zich vast te klampen aan de vrijheidsliefde hebben de Walen hun 'mars' doorheen de geschiedenis overleefd: "Malgré les vicissitudes de l'Histoire, ils restèrent toujours farouchement attachés à leurs valeurs, résistant par la révolte à toutes les tentatives d'amalgame."²⁰⁸

Doornroosje is wakker, zoveel is zeker.

---

²⁰⁴ Geciteerd door DESTATTE, Institut Jules Destrée (1938-1988), *EMW*, p. 852 (mijn nadruk).

²⁰⁵ QUÉVIT, *La Wallonie: l'indispensable autonomie*, p. 175, in vertaling geciteerd door DESTATTE, Op zoek naar een Waalse identiteit, p. 257.

²⁰⁶ Geciteerd door DESTATTE, Institut Jules Destrée (1938-1988), *EMW*, p. 843.

²⁰⁷ Geciteerd door DESTATTE, Institut Jules Destrée (1938-1988), *EMW*, p. 843.

²⁰⁸ www.wallonie.be/Html/M1_Wallonie/fr_histo2.htm (mijn nadruk).

Conclusie

Het gemeenschapsproject van de Waalse beweging en de Waalse overheid draait vandaag de dag rond vrijheid, democratie, *citoyenneté* en anti-nationalisme. Ieder individu in Wallonië, zo luidt het officieel, kan vrij kiezen om tot de natie toe te treden, ongeacht zijn of haar afkomst, door zich achter deze principes te scharen. Dit louter civiele samenlevingsideaal vertelt echter niet het volledige verhaal. We hebben, ten eerste, de hypothese geformuleerd dat noties als gastvrijheid en openheid tegenover migranten pas echt zijn doorgedrongen tot de kern van het wallingantische zelfbeeld na 1960. Toen immers begon de Waalse beweging te vrezen dat de demografische terugval van het zuiden van het land voor een lange periode een domper zou zetten op de economie en Wallonië zou overleveren aan de willekeur van het numeriek sterkere Vlaanderen. Bij het begin van de jaren zestig werden dan ook alle hens aan dek geroepen. Enkele geruchtmakende rapporten maakten duidelijk dat de ‘ontvolking’ van Wallonië enkel bestreden kon worden met een actieve geboorte- én immigratiepolitiek. De idee van een open, niet op afstamming gebaseerde natie vloeyde dus niet logisch voort uit een ‘aangeboren’ Waalse vrijheidsliefde of uit de inherent emancipatorische kracht van de Franse taal. Ook pragmatische economische en binnenlandspolitieke overwegingen zetten de Waalse beweging ertoe aan migranten op te nemen in de Waalse natie. Een vergelijkbare evolutie zien we trouwens in Brussel, waar de Vlaamse overheid en de Vlaamse politieke partijen zich tegenwoordig uitdrukkelijk tot tot migranten richten om de positie van het Nederlands in de hoofdstad te versterken.

Ten tweede, omschrijven Waalsgezinden hun ‘volk’ niet alleen met civiele criteria. Ze grijpen op ‘onbewaakte’ momenten (wanneer ze niet *bewust* reflecteren over de natie) terug naar etnische principes als de Waalse geboortegrond, de taal, bloed en ras, afstamming, volksaard of historische lotsverbintenis. We kunnen het Wallonië van de WB wel degelijk als een natie in Andersoniaanse zin beschouwen. Het is nl. een verbeelde gemeenschap die een zekere mate van politieke zelfbeschikking nastreeft in naam van een voorvaderlijk verwant volk dat met de Waalse grond vergroeid is.

De WB kwam dus op voor de rechten van een Waalse natie, maar kan ze ook nationalistisch genoemd worden? Volgens de klassieke definitie (nationalisme = het nastreven van congruentie tussen natie en staan) is dat problematisch. Waalsgezinden die voor een onafhankelijke staat of voor aanhechting van Wallonië bij Frankrijk strijden, zijn steeds in de minderheid geweest. De hoofdmacht van de WB heeft zich geconcentreerd op machtsverwerving binnen de Belgische staat, via federale instellingen die aan Wallonië de nodige autonomie zouden geven. De klassieke definitie van nationalisme is echter beperkt omdat zij de reële overeenkomsten uit het oog verliest

tussen de manier waarop de natie geconstrueerd wordt door gevestigde natie-staten, nationalistische bewegingen die een eigen staat opeisen en ‘nationale bewegingen’ die dat niet doen. Het heeft weinig zin een onderscheid tussen die drie te maken als ze gebruik maken van dezelfde mechanismen. Het moge duidelijk zijn dat de natieconstructie van de WB sterk lijkt op die van nationalistische bewegingen elders in Europa en op die van de VB. Ondanks deze overeenkomsten heeft de WB het etiket ‘nationalistisch’ echter consequent geweigerd omdat zij zich verzette tegen het etnische, ‘benepen’ nationalisme van de VB. Door tegelijkertijd nationalisme buiten de eigen samenleving te situeren maar toch gebruik te maken van de retoriek en de rituelen van nationalistische bewegingen, typeert de WB zichzelf als een ‘banaal nationalisme’. Met deze term duidt Michael Billig het nationalisme van gevestigde natie-staten aan, die compleet blind worden voor de manier waarop zijzelf via allerlei nationalistische discursieve praktijken de natie-staat als een tot de ‘orde der dingen’ behorend *fait* voorstellen. Mijns inziens heeft de term een breder toepassingsveld dan natie-staten.

Kortom, er bestaat mijns inziens geen *fundamenteel, tot compleet tegengestelde gemeenschapsopvattingen te herleiden verschil* tussen de Vlaamse en de Waalse beweging. Er lijkt geen ontkomen aan de conclusie dat elke natieconstructie steunt op civiel-voluntaristische én etnisch-culturele elementen. Of zoals Dieckhoff zegt: “L’interaction du politique et du culturel est essentielle à tous les nationalismes modernes”.²⁰⁹ Hoe verloopt deze interactie in de praktijk? Wat is de precieze verhouding van etnische en civiele elementen binnen de WB in vergelijking met de VB? Verder onderzoek zal het moeten uitwijzen.

---

²⁰⁹ DIECKHOFF, La déconstruction d’une illusion, p. 46.

Geraadpleegde literatuur

- ANDERSON Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, London, Verso, 1994 (revised edition 1983).
- Annales parlementaires, Chambre des Représentants*, Brussel, 1873-1963.
- BEINER Ronald (ed.), *Theorizing nationalism*, New York, State University of New York Press, 1999.
- BEYEN, Marnix, Eine lateinische Vorhut mit germanischen Zügen. Wallonische und deutsche Gelehrte über die germanische Komponente in der wallonischen Geschichte und Kultur, in: DIETZ Burkhard, GABEL Helmut, TIEDAU Ulrich (eds.), *Griff nach dem Westen : die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*, dl. 1, Münster, Waxmann, 2003, pp. 351-381.
- BEYEN Marnix en VANPAEMEL Geert, *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, Acco, 1998.
- BILLIG Michael, *Banal nationalism*, London, Sage, 1995.
- BLOMMAERT Jan en DETREZ Raymond, Inleiding, in: BLOMMAERT Jan en DETREZ Raymond (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Berchem, EPO, 1994, pp. 8-29.
- CAESTECKER Frank, Vakbonden en etnische minderheden, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbekkens, 1900-1940, in: *Brood en Rozen*, jg. 2, 1997, nr. 1, pp. 51-63.
- CARLIER, Philippe, La Wallonie à la recherche d'une fête nationale, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1990, pp. 902-921.
- Cent Wallons du Siècle. Catalogue de l'exposition*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1995² [Het voorwoord en de methodologische nota bij dit boek zijn te raadplegen op de website van het Institut Jules Destrée http://www.wallonie-en-ligne.net/1995_Cent_Wallons/index.htm]
- COLLEY Linda, *Britons. Forging the nation 1707-1837*, New Haven (Conn.), Yale university press, 1992.
- COLLIGNON Robert, *La Politique de la Wallonie. Conférence donnée à l'Université de Mons-Hainaut, 14/02/1995*, Namur, Gouvernement wallon, 1995.
- COLLIGNON Robert, Préface, in: DUPUIS Patrick et HUMBLET Jean-Emile, *Un siècle de mouvement wallon (1890-1997)*, Quorum, Gerpennes, 1998, pp. i-iii.
- COURTOIS, Luc, Louvain-la-Neuve: du 'Walen buiten' à l'affirmation wallonne, in: COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *Entre toponymie et utopie: les lieux de la mémoire wallonne*, Louvain-la-Neuve, Publications de la fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1999, pp. 265-283.
- COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean, Épilogue. Le chemin se fait en marchant, in: COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *Entre toponymie et utopie: les lieux de la mémoire wallonne*, Louvain-la-Neuve, Publications de la fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1999, pp. 301-314.
- COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *Entre toponymie et utopie: les lieux de la mémoire wallonne*, Louvain-la-Neuve, Publications de la fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1999.
- COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *L'imaginaire wallon: jalons pour une identité qui se construit*, Louvain-la-Neuve, Publications de la Fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1994.
- DE MEESTER Tom, De exclusieve natiestaat. Pleidooi voor een constructivistische benadering van nationalisme en nationale identiteit, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, jg. 27, 1997, nr. 3-4, pp. 473-547.
- DE MEESTER Tom en VAN GINDERACHTER Maarten; [recensie van] Louis Vos en Kas Deprez (eds.), *Nationalism in Belgium. Shifting identities, 1780-1995*, London-New York, Macmillan-St. Martin's, 1998 en Louis Vos en Kas Deprez (eds.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999; in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 59, 2000, nr. 2, p. 114-121.

- DEHOUSSE Jean-Maurice, Préface de la première édition, in: *Cent Wallons du Siècle. Catalogue de l'exposition*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1995².
- DELFORGE Paul, Comment choisir?, in: *Cent Wallons du Siècle. Catalogue de l'exposition*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1995².
- DELFORGE Paul, *La Wallonie, toutes les cartes en mains. Cahier pédagogique. Dossier réalisé à l'initiative du Gouvernement wallon*, Namur, 1998 [1999 tweede, aangepaste druk], te raadplegen op de website van de Waalse overheid. <http://mrw.wallonie.be/sg/dsg/dircom/walcartes/pages/win.htm>
- DEMOULIN, B. et KUPPER, J.L. (eds.), *Histoire de la Wallonie. De la préhistoire au XXIe siècle*, Toulouse, Privat, 2004.
- DE ROOY, Piet, De wetenschap van het ras, in: BEYEN Marnix en VANPAEMEL Geert, *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, Acco, 1998, pp.21-29.
- DESTATTE Philippe, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIX-XXèmes siècles)*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1997.
- DESTATTE Philippe, Op zoek naar een Waalse identiteit zonder Waals nationalisme, in VOS Louis en DEPREZ Kas (eds.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999, pp. 253-261.
- DESTREE Jules, *Wallons et Flamands. La querelle linguistique en Belgique*, Paris, Plon, 1923.
- DE WEVER Bruno, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1940*, Tielt, Lannoo, 1994.
- DIECKHOFF Alain (ed.), *Belgique: la force de la désunion*, Bruxelles, Editions complexe, 1996.
- DIECKHOFF Alain, La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel, in: *L'année sociologique*, jg. 46, 1996, nr. 1, pp. 43-55.
- DUMONT H., FRANCK C., OST F. et DE BROUWER J. L. (eds.), *Belgitude et crise de l'état belge. Actes du Colloque organisé par la Faculté de Droit des Facultés Universitaires Saint-Louis, le 24 novembre 1988*, Bruxelles, Facultés universitaires Saint-Louis, 1989, p. 203-220 (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, XLVIII).
- DUPUIS Patrick et HUMBLET Jean-Emile, *Un siècle de mouvement wallon (1890-1997)*, Quorum, Gerpinnes, 1998.
- ELEY Geoff and SUNY Ronald Grigor (eds.), *Becoming national. A reader*, New York [etc.], 1996.
- Encyclopédie du mouvement wallon*, 3 dln., Charleroi, Institut Jules Destrée, 2000-2001.
- Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 2 dln., Tielt, Lannoo, 1973-1975.
- GELLNER Ernest, *Nations and nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983.
- GILMONT, Jean-François, Du bon usage des catégories géopolitiques en histoire, in: COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *L'imaginaire wallon: jalons pour une identité qui se construit*, Louvain-la-Neuve, Publications de la Fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1994, pp. 41-49.
- GODEFROID, Corinne, Het ras in de ogen van de Waalse beweging, in: BEYEN Marnix en VANPAEMEL Geert, *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, Acco, 1998, pp. 131-153.
- GOSWAMI Manu, Rethinking the modular nation form: toward a sociohistorical conception of nationalism, in: *Comparative studies in society and history*, vol. 44, nr. 4, okt 2002, pp. 770-799.
- GUBIN Eliane, Flamingantisme et patriotisme en Belgique au XIXe siècle, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 95, 1982, pp. 558-576.
- HALL Patrik, *The Social Construction of Nationalism: The Example of Sweden*, Lund, Lund University Press, 1998.
- HASQUIN Hervé (ed.), *La Wallonie, le pays, les hommes. Histoire-économies-sociétés*, dl. II, Bruxelles, La Renaissance du livre, 1976.
- HASQUIN Hervé en VERHULST Adriaan (eds.), *Het liberalisme in België: tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Delta, 1989.

- HASQUIN Hervé, De liberalen en de Waalse Beweging, in: HASQUIN Hervé en VERHULST Adriaan (eds.), *Het liberalisme in België: tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Delta, 1989.
- HASQUIN Hervé, *Historiographie et politique. Essai sur l'histoire de Belgique et la Wallonie*, Bruxelles/Charleroi, Editions de l'Université de Bruxelles/Institut Jules Destrée, 1996 (3ème édition revue et augmentée).
- HECHTER, Michael, *Containing Nationalism*, Oxford and New York, Oxford University Press, 2000.
- HOBBSAWM Eric and RANGER Terence (eds.), *The invention of tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- HOBBSAWM Eric, *Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995 (revised edition).
- IGNATIEFF Michael, *Blood and belonging. Journeys into the new nationalisms*, London, Chatto and Windus, 1993.
- KESTELOOT, Chantal, De blik van de andere: de Vlaamse beweging gezien door de Waalse beweging, in: *1302 herbekeken*, Brussel, IMAVO, 2003, pp. 113-125.
- KESTELOOT Chantal, Etre ou vouloir être. Le cheminement difficile de l'identité wallonne, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, jg. 3, 1997, pp. 181-201.
- KESTELOOT Chantal, Mouvement wallon et identité nationale, in: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1993, nr. 1392.
- KESTELOOT, Chantal, *L'obstacle. Entre fédéralisme et liberté linguistique: le mouvement wallon et Bruxelles (1912-1965)*, Bruxelles, ULB, 2001 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling geschiedenis).
- KESTELOOT Chantal, Tendances récentes de l'historiographie du mouvement wallon (1981-1995), in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, jg. 25, 1994-1995, nr. 3-4, p. 539-568.
- KESTELOOT Chantal, Voeren, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 3, Tielt, Lannoo, 1998, pp. 3521-3526.
- KESTELOOT, Chantal, *Au nom de la Wallonie et de Bruxelles français. Les orginines du FDF*, Brussel, Complexe/CEGES, 2004.
- KESTELOOT Chantal, Waalse beweging en nationale identiteit, in: VOS Louis en DEPREZ Kas (eds.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999, pp. 160-176
- KESTELOOT Chantal, Waalse Beweging, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 3, Tielt, Lannoo, 1998, pp. 3635-3651.
- KOHN Hans, *The idea of nationalism*, New York, Collier-Macmillan, 1967² [1944].
- KOSSMANN Ernst H., *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden*, Leuven, Davidsfonds, 1994.
- KUZIO Taras, The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism, in: *Ethnic And Racial Studies*, jg. 25, nr. 1, jan 2002, pp. 20-39.
- LEERSEN Joep, Over nationale identiteit, in: *Theoretische geschiedenis*, jg. 15, nr. 4, 1988, pp. 417-430.
- LEERSEN Joep, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999.
- LOTHE, Jeannine, Les débuts du mouvement wallon, in: HASQUIN Hervé (ed.), *La Wallonie, le pays, les hommes. Histoire-économies-sociétés*, dl. II, Bruxelles, La Renaissance du livre, 1976, pp. 191-210.
- LOTHE, Jeannine, Le mouvement wallon: divisions, fluctuations et prélude à la mutation, in: HASQUIN Hervé (ed.), *La Wallonie, le pays, les hommes. Histoire-économies-sociétés*, dl. II, Bruxelles, La Renaissance du livre, 1976, p. 319-332.
- MADDENS Bart, BILLIET Jaak en BEERTEN Roeland, De (sub)nationale identiteit en de houding tegenover vreemdelingen in Vlaanderen en Wallonië, in: VOS Louis en DEPREZ Kas (eds.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999, pp. 298-313.

- Manifeste pour la culture wallonne*, 1983, in: DUPUIS Patrick et HUMBLET Jean-Emile, *Un siècle de mouvement wallon (1890-1997)*, Quorum, Gerpinnes, 1998, pp. 310-312.
- MARTINIELLO, Marco, De communautaire kwestie en het migrantenvraagstuk in België, in: BLOMMAERT, Johan en DETREZ, Raymond (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Berchem, EPO, 1994, pp. 172-182.
- MARTINIELLO Marco, La question nationale belge à l'épreuve de l'immigration, in: DIECKHOFF Alain (ed.), *Belgique: la force de la désunion*, Bruxelles, Editions complexe, 1996, pp. 85-104.
- MORELLI Anne (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonie*, Berchem, EPO, 1996.
- MORELLI Anne, Het ontstaan van "patriottische" symbolen in België, in de gewesten en gemeenschappen, in: MORELLI Anne (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonie*, Berchem, EPO, 1996, pp. 177-190.
- MOTYL Alexander J., *Revolutions, nations, empires: conceptual limits and theoretical possibilities*, New York (N.Y.), Columbia university press, 1999.
- NAIRN Tom, *The break-up of Britain*, London, New left books, 1977.
- Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 3 dln., Tielt, Lannoo, 1998.
- NIELSEN Kai, Cultural nationalism, neither ethnic nor civic, in: BEINER Ronald (ed.), *Theorizing nationalism*, New York, State University of New York Press, 1999, pp. 119-130.
- ÖZKIRIMLI Umut, *Theories Of Nationalism. A Critical Introduction*, Houndmills, Palgrave, 2000.
- PENROSE Jan, Ethnic and civic nations: Precarious illusions of difference, in: *Papers presented at the International conference 'National identities and national movements in European history'*, Leuven-Ghent, 15-16 March 2002, pp. 24-37.
- PENROSE Jan, Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought, in: *Nations and nationalism*, vol. 8, part 3, July 2002, pp. 277-297.
- PIROTTE Arnaud, Une identité paysagère? Les opinions de la mouvance militante wallonne au premier quart du XXe siècle, in: COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *Entre toponymie et utopie: les lieux de la mémoire wallonne*, Louvain-la-Neuve, Publications de la fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1999, pp. 103-120.
- PIROTTE Jean, Les catholiques et la prise de conscience wallonne, in: PIROTTE Jean et ZELIS Guy eds.), *Pour une histoire du monde catholique au 20e siècle, Wallonie-Bruxelles*, Louvain-la-Neuve, Archives du monde catholique, 2003, pp. 385-402.
- PIROTTE, Jean, Une image aux contours incertains. L'identité wallonne du XIXe au XXe siècle, COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *L'imaginaire wallon: jalons pour une identité qui se construit*, Louvain-la-Neuve, Publications de la Fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1994, pp. 23-40.
- PIROTTE Jean, Le mouvement wallon, in: DHEUR Jean-Marie et GÉRIN Paul (eds.), *Actes du colloque scientifique international sur Le congrès national wallon de 1945*, in: *La vie wallonne*, LXXI, 1997, pp. 30-57.
- PIROTTE Jean (ed.), *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux 19e et 20e siècles. Sources et méthodes pour une approche historique*, Louvain-la-Neuve/Leuven, Collège Erasme Bureau du Recueil/Editions Nauwelaerts, 1982.
- Projet de constitution wallonne*, Institut Jules Destrée, 1997, in: DUPUIS Patrick et HUMBLET Jean-Emile, *Un siècle de mouvement wallon (1890-1997)*, Quorum, Gerpinnes, 1998, pp. 338-344.
- QUAIRIAUX Yves, Les 'Flamains' avant 1914 en Wallonie. Du dénigrement à l'assimilation, in: JESSENNE, Jean-Pierre et AUBRY, Martine (eds.), *Actes du colloque Villeneuve d'Asq*, 24-26 nov 1994, Lille, 1996, pp. 237-253.
- QUAIRIAUX Yves, Le stéréotype du Flamand en Wallonie. Explications économiques et sociales (1880-1940), in: PIROTTE Jean (ed.), *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux 19e et 20e siècles. Sources et méthodes pour une approche historique*, Louvain-la-Neuve/Leuven, Collège Erasme Bureau du Recueil/Editions Nauwelaerts, 1982, pp. 138-151.

- QUAIRIAUX Yves, Présence flamande dans le Centre, in Le Centre (1830-1914), in: *Mémoires d'une région*, Morlanwez, Musée royal de Mariemont, 1984, pp. 183-230.
- QUÉVIT Michel, *La Wallonie: l'indispensable autonomie*, Paris, Éd. Entente, 1982.
- RAXHON Philippe, *Histoire du Congrès wallon d'octobre 1945. Un avenir politique pour la Wallonie?*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1995.
- RAXHON Philippe, La Wallonie aux mille visages: des trous de mémoire aux lieux de mémoire, in: COURTOIS, Luc et PIROTTE, Jean (eds.), *Entre toponymie et utopie: les lieux de la mémoire wallonne*, Louvain-la-Neuve, Publications de la fondation wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet, 1999, pp. 49-71.
- REYNEBEAU Marc, *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, Van Halewyck, 1995.
- ROTTIERS Sophie, De eer van de zeshonderd Franchimontezzen, in: MORELLI Anne (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonie*, Berchem, EPO, 1996, pp. 65-75.
- ROUSSEAU Félix, Le problème culturel en Belgique, in: *La Nouvelle Revue wallonne*, jg. 13, nr. 3-4, juillet – décembre 1965.
- SAHLINS Peter, National frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century, in: *American historical review*, jg. 95, 1990, pp. 1423-1451.
- SHULMAN S., Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism, in: *Comparative Political Studies*, jg. 35, nr. 5, juni 2002, pp. 554-585.
- SMITH Anthony D., *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism*, Polity Press, 2000.
- SMITH Anthony D., *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London, Routledge, 1998.
- SMITH Anthony D., *The ethnic origins of nations*, Oxford, Blackwell, 1994.
- SMITH Anthony D., The resurgence of nationalism? Myth and memory in the renewal of nations, in: SMITH Anthony D., *Myths and memories of the Nation*, Oxford, Oxford University press, 1999, pp. 253-281.
- SMITH, Anthony D., *Myths and memories of the Nation*, Oxford, Oxford University press, 1999.
- STENGERS Jean, *Les racines de la Belgique jusqu'à la Révolution de 1830. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 1*, Bruxelles, Racine, 2000.
- STENGERS Jean et GUBIN Eliane, *Le grand siècle de la nationalité belge de 1830 à 1918. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2*, Bruxelles, Racine, 2002.
- STORM Eric, Regionalism in history, 1890-1945: The cultural approach, in: *European history Quarterly*, vol. 33, 2, 2003, pp. 251-265.
- TILMANS K., De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden, in: VAN SAS N. C. F. (red), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, Amsterdam university press, 1999, pp. 7-53.
- TOLLEBEEK Jo, De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd, in: MORELLI Anne (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonie*, Berchem, EPO, 1996, pp. 191-202.
- TOLLEBEEK Jo, Historical representation and the nation-state in romantic Belgium (1830-1850), in: *Journal of the history of ideas*, jg. 59, nr. 2, 1998, pp. 329-353.
- VAGMAN V., Le mouvement wallon et la question bruxelloise, in: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 1994, nrs. 1434-1435.
- VAN ALBOOM R., Aspecten van de Waalse beweging te Brussel 1877-1914, in: *Taal en sociale integratie*, dl. 6, Brussel, VUB, Brussel, 1982, p. 3-106.
- VAN ASSCHE, Davy, *Les congrès national wallon: een persstudie*, Gent, UGent, 2003 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis).

- VAN CAUWENBERGHE Jean-Claude, *Discours prononcé à l'occasion de la présentation du deuxième volume (F à N) de l'Encyclopédie du Mouvement wallon*, Namur, le 9 janvier 2001.
- VAN CAUWENBERGHE Jean-Claude, *Discours des Fêtes de Wallonie samedi 20 septembre 2003*. De toespraken van Van Cauwenberghe als Waals minister-president zijn te vinden op zijn website: <http://vancau.wallonie.be>.
- VAN DAM Denise, *Blijven we burenen in België. Vlamingen en Walen over Vlamingen en Walen*, Leuven, Van Halewyck, 1996
- VANDENBROECKE Chris, Demografie, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 1, Tielt, Lannoo, 1998, pp. 903-910
- VAN GINDERACHTER, Maarten, L'introuvable opposition entre le régionalisme citoyen wallon et le nationalisme ethnique flamand. À propos de l'Encyclopédie du mouvement wallon, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, nr. 13/14, 2004, pp. 67-96.
- VAN GINDERACHTER Maarten, *De politieke partijen en de taalwetgeving. Een argumentatieanalyse van de Kamerdebatten (1873-1963)*, Gent, UGent, 1998 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis).
- VAN GINDERACHTER Maarten, Zelfportret, gevleid natuurlijk. Over het zelfbeeld van de Waalse beweging, in: *Ons erfdeel*, XLVI, 3, juni 2003, pp. 355-371.
- VAN SAS N. C. F. (red), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, Amsterdam university press, 1999.
- VAN SAS N. C. F., De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813, in: VAN SAS N. C. F. (red), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, Amsterdam university press, 1999, pp. 275-308.
- VAN VELTHOVEN Harry en WITTE Els, *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*, VUB-press, Brussel, 1998.
- VAN VELTHOVEN Harry, De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1878-1914, in: *Taal en sociale integratie*, dl. 4, Brussel, VUB, 1981, p. 247-260.
- Le vent de la liberté*: catalogue de l'exposition organisée à Welkenraedt dans le cadre du 50ème anniversaire de la libération, [Charleroi], Institut Jules Destrée, 1994.
- VERHOEYEN Etienne en WOUTERS Nico, Verzet (Tweede Wereldoorlog), in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 3, Tielt, Lannoo, 1998, pp. 3292-3297.
- VOGEL Jakob, The search for the nation, in: *Journal of Contemporary History*, vol. 35, 2000, nr. 3, pp. 501-512.
- VOS Louis en DEPREEZ Kas (eds.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999.
- VOS Louis, Nation belge et mouvement flamand, in: DUMONT H., FRANCK C., OST F. et DE BROUWER J. L. (eds.), *Belgitude et crise de l'état belge. Actes du Colloque organisé par la Faculté de Droit des Facultés Universitaires Saint-Louis, le 24 novembre 1988*, Bruxelles, Facultés universitaires Saint-Louis, 1989, p. 203-220 (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, XLVIII), pp. 203-220.
- WILLEMSSEN A.W., Liberalisme en Vlaamse Beweging vóór 1914, in: *Gedenkboek 125 jaar Willemsfonds 1851-1976*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1976, pp. 153-165.
- WILS, Lode, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven/Apeldoorn, Garant, 1992.
- WILS, Lode, *Histoire des Nations belges*, Ottignies/Louvain-la-Neuve, Quorum, 1994.
- WILS, Lode, *Honderd jaar Vlaamse beweging. Geschiedenis van het Davidsfonds*, dl. 1, Leuven, Davidsfonds, 1977.
- WITTE, Els, Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 106, 1993, p. 208-229.
- YACK, Bernard, The myth of the civic nation, in: BEINER Ronald (ed.), *Theorizing nationalism*, New York, State University of New York Press, 1999, pp. 103-118.

Aangehaalde artikelen uit de *Encyclopédie du mouvement wallon*

EMW, dl. 1, Charleroi, Institut Jules Destrée, 2000

- BOUVY Marie-Paule et DELFORGE Paul, Europe et mouvement wallon, pp. 577-580.
BOUVY Marie-Paule, Benelux et mouvement wallon, pp. 139-141.
CAPRON Catherine, Marc Debuisson en Thierry Eggerickx, Démographie, pp. 459-464
CLARA Alain en Pirotte Arnaud, Clairon Hardy (Le) (1920-1922), p. 273.
Défense wallonne (La), pp. 410-412.
COLIGNON Alain, Communauté culturelle wallon, p. 319.
DELFORGE Paul, André-Robert Émile, p. 54.
Art wallon et mouvement wallon, pp. 62-66.
Autonomie culturelle, pp. 88-97.
Becquevort Raymond, p. 138.
Bordet Jules, pp. 170-171.
Chant des Wallons, pp. 255-258.
Collaboration et mouvement wallon pendant la seconde guerre mondiale, pp. 285-286.
Comité de vigilance du Brabant wallon, pp. 309-310.
Congo et mouvement wallon, pp. 327-331.
Congrès d'action wallonne (Namur, 23 mars 1963), pp. 335-337
Damery Léon-J, p. 391.
Encyclopédie du mouvement wallon. Définitions et méthodologie, pp. 11-14.
Enghien, p. 559.
Carlier Arille, pp. 230-232.
Collet Paul, pp. 293-294
DELHAYE Jean-Pierre, Activisme, pp. 22-26.
DESTATTE Philippe, Economie et mouvement wallon, pp. 544-557
DUVIEUSART Etienne, Duvieusart Jean, pp. 538-540.
JAMINON Sophie et DELFORGE Paul, Assemblée wallonne, pp. 69-73.
KESTELOOT Chantal, Association walonne de la Woluwe, Auderghem, pp. 80-81.
Congrès wallon de 1893, pp. 353-354.
LIBON Micheline, Avant-Garde (L') (1901-1931), pp. 100-101.
PIÉRARD Christiane, Arnould Maurice Aurélien, pp. 60-61.
PIROTTE Arnaud, Action wallonne (L') (1907-1908), p. 20.
POTELLE Jean-François, Association régionale pour la défense des libertés, pp. 78-80
Comité de défense des libertés, p. 307.

EMW, dl. 2, Charleroi, Institut Jules Destrée, 2000

- COLIGNON Alain, Fraipont Julien, p. 668.
COLIGNON Alain et DELFORGE Paul, Jemappes, pp. 868-870.
DEBAES Jules et DELHAYE Jean-Pierre, Ligue wallonne de Mouscron, pp. 1018-1020.
DELFORGE Paul, Fêtes de la Wallonie, pp. 627-632.
Fillée Jean, pp. 634-635.
Flobecq, p. 643.
Fourmarier Paul, p. 661.
Gilbart Olympe, pp. 717-718
Mignolet Joseph, p. 1104-1105.
Immigration et mouvement wallon après 1914, pp. 831-839.
Ligue nationale anti-flamingante, pp. 999-1000.
Lurkin Abel, pp. 1049-1050.

DESTATTE Philippe, Institut Jules Destrée (1938-1988), pp. 842-854.
Lemaire Aimée (épouse Bologne), pp. 966-970.
DUVOSQUEL Jean-Marie, Ligue Wallonne de Comines, pp. 1008-1009.
FERRIER Roland et DELFORGE Paul, Mahieu Jules, pp. 1057-1060.
JAMINON Sophie et DELFORGE Paul, Ligue d'action wallonne de Liège, pp. 991-995
JAMINON Sophie, Ligue des étudiants Wallons (1912-1914), pp. 997.
LIBON Micheline, Législations linguistiques, pp. 942-959.
PIERROT Fernand, Grand Liège, pp. 749-752, pp. 751.
POTELLE Jean-François, Ligue wallonne de Verviers, pp. 1026-1029
QUAIRIAUX Yves, Immigration flamande et mouvement wallon avant 1914, pp. 829-830.
VERJANS Pierre, Fourons, pp. 662-667.

***EMW*, dl. 3, Charleroi, Institut Jules Destrée, 2001**

CLARA Alain, PIROTTE Arnaud en COLIGNON Alain, Pays Noir (Le), pp. 1247-1249
DELFORGE Paul et POTELLE Jean-François, Remy Joseph, p. 1378.
DELFORGE Paul, Pinon Roger, pp. 1272-1273.
Rassemblement wallon, pp. 1347-1364.
Résistance, pp. 1400-1405.
Réunionisme, pp. 1406-1416.
Sasserath Pierre, pp. 1459-1460.
Spitaels Guy, p. 1494-1495.
Thone Georges, pp. 1528-1530.
Wallonie-Fourons, pp. 1638-1639.
GODEFROID Corinne, Race wallonne et mouvement wallonne, pp. 1325-1326.
HIERNAUX Jean-Pol, Wallonie (histoire du mot), pp. 1628-1631.
JAMINON Sophie, Waterloo, pp. 1663-1666.
KESTELOOT Chantal, Putanier Henri, pp. 1311-1312.
LAPORTE Christian, Walen buiten (1960-1968), pp. 1613-1619.
LIBON Micheline, Rénovation wallonne, pp. 1393-1398.
PIROTTE Arnaud, Revue Française (La) (1910-1914), p. 1419.
Vrai Canton (Le) (1974-), p. 1609.
Wallonie libre (La) (1944-1980), pp. 1656-1658.